

Արտատպւած է՝ Դերենիկ Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հատոր IV, Ե., 1978:

ՌԱՇԻԴ

Նա եկավ մրրիկի պես, զգգեց երկրի զգեստները, մտավ քաղաքները, գոռաց, որոտաց, հետո անցավ-դարձավ խուժեց ձորերը, խոյացավ բարձրավանդները, զարկեց լեռնաստանի հյուղերին, թափ տվեց լեռնցու ալաչուխների թները:

Դուրս թափվեցին բներից ստորերկրյա ուժերը՝ ոմանք զարհուրած, ոմանք շփոթված:

Ոմանք էլ սուր մտիկ տալով մրրիկին՝ բնագոյրեն կռահեցին նրա հարազատ շունչը և ոգևորված դուրս եկան հանդես:

Դարերը զարթնեցին լեռների վրա ու վեր նստեցին:

Ժամանակ է... Աշխարհքը պիտի փոխվի տակից վեր:

Վայրի լեռնաստան: Երկնքի մի լույծ կտոր— լիճը սարերի շուրջ— պարի մեջ ընկել՝ սարսռում է: Հեռվում մթին սևինքներ— դա գյուղերն են, որ խանձվում են ավերին: Չիբխին են տալիս նրանք, մտորում, հետո աչքերը փակում:

Գունատվում է լիճը, պելանում, աչքերը սառն ապակի՝ զցում երկինք: Անշարժանում է, մեռնում:

Բայց ահա տակից, թե այն ավից կապարի մի շերտ ակոսեց նրա դեմքը: Լիճը զարթնում է, աչքերը թարթում: Ի՞նչ պատահեց: Գույնը կանաչում է, սևանում, աչքերը կծկվում են, շնչառությունը բարձրանում է, և ահա փղձկում է նա, շաչում, գոռում, կատաղի կրճտում է ճերմակ ատամները՝ կրծելով ավերի փեշերը: Այդպես է լիճը, այդպես է հողը, այդպես է գյուղը— միշտ շարժվում, ապրում...

Հասան բեկը մի անգամ միայն դուրս եկավ տանից, այն էլ պիտի գնար իր ամուսնացած հիվանդ որդուն՝ Ալուն տեսնելու: Որդին ապրում էր ձորում, և բեկը պիտի անցներ գեղամիջով:

Հին օրերի «գլավնու» շենքի ճակատին կարմիր դրոշակ կար, վրան գրած. «Կեցցե Խորհրդային իշխանու...» մնացածը քամին ծածանում էր:

Հասան բեկը, որ երբեք քայլելիս չէր շտապի՝ «թեկուզ հարազատ որդին հրդեհի մեջ լինեք», ետ ընկած լայն ճակատը բարձր բռնած, խոշոր, մշուշային աչքերը դալմուխի շեղ ունքերով ստվերած և բարակ գավազանի կոթը մարմնից հեռու պահած՝ անց կացավ շենքի առջևով: Այնտեղ, շենքին, քամակը դեպի դուրս կանգնել էր Ռաշիդը՝ իր բատրակը, երկու թներով կողքինների ուսերը խտտած՝ նայում էր ներս: Աղմկալից, քրտնած ժողով կար այնտեղ: Հասան բեկը զգուշացավ ավելի մոտենալ տանը: Ներսից մի խոպոտ ձայն, որ ինչպես երևում էր այդ օրը շատ էր պատռել կոկորդը, քրտնամխած ու շնչասպառ գոռում էր.

— Հողը տերությանն ա, տերությունը ժողովրդինն ա, ժողովուրդն էլ բանվոր, գեղացի խալխն ա. էլ բեկ չկա՛, էլ աղա չկա, էլ աղսախկալ չկա: Դրանց իզն ու թոզը պիտի կտրենք...

Ներսը լուռ էին, բայց զգացվում էր, որ լիքն էին: Ձայնը պատռում էր վճիտ օդը և պղտորում Հասան բեկի սիրտը: Ահա բաց դռան արանքից երևացին նստարաններին շարքով լուրջ նստած գյուղացիներ, որ երկու ձեռքերը երկու ծնկներին դրած՝ բերանաբաց լսում էին նոր խոսքեր, նոր հեքիաթ...

— Հողը մերն ա, իշխանությունը մերն ա... Կորչեն բեկերն ու աղաները, կորչեն հարուստները, կեցցե՛ Խորհրդային իշխանությունը...

Լսվեց մի երկու թույլ ծափահարություն մի քանի ձեռքերից, որ անսովոր էին ծափահարության, միայն դրան հետևեց խուլ հռիռոց:

Հասան բեկը տեսավ, թե ինչպես Ռաշիդը ծիծաղեց և թափով բամփեց ընկերոջ ուսը: Հետո ետ նայեց, տեսավ Հասան բեկին, բայց ուշը նրա վրա չէր, կարծես Հասան բեկը չէր բեկը, այլ ինչ-որ հեռու տեղ ապրող «բեկերի» մասին էր խոսքը:

Հասան բեկի դեմից մի **սլատառոտած գյուղացի** էր վազում, որ սաստիկ հետաքրքրված, ժպտալով նայում էր ժողովի կողմը: Նա հարգանքով և ուրախ բարևեց Հասան բեկին.

— Բարի օ՛ր, Հասան բեկ:— Հասան բեկը բարևն առավ ու ետ նայեց: Պատառոտված գյուղացին վազեց, դունչը դրեց Ռաշիդի ուսին, սկսեց նայել ներս:

Այնուհետև Հասան բեկը նստում էր տանը և ծխում: Պաշարը թաքցրին: Սկսեցին սպասել հետագա լուրերին: Հասան բեկի տղաները՝ Հյուսեինը, Ալին, Քյարամը գնում էին գյուղամեջ, գալիս շփոթված, տարակուսական ժպիտներով:

— Ասում են՝ չեն մնա, կգնան, Երևանում խառն ա:

— Հա՞...— կես հույսով, կես անհույս նայում էր Հասան բեկը տղաներին:— Պաշա՛րը, պաշա՛րը... պի՛նդ պահեք պաշարը: Հրացանները լավ յուղեք, քեչաների մեջ փաթաթեք, թաքցրեք գոմի օձորքում:

Ուրիշ անգամ.

— Ոչ ոքի ձեռ չեն տալու,— ասավ Քյարամը բարձրաձայն, անհոգ:

— Ո՞նց թե,— ճակատը կնճռեց Հասան բեկը:

— Իշխանությունը մնում ա, ով ինչ ունի՝ նրանով պիտի ապրի, չքավորին, հարուստին հավասար իրավունք ունեն... մենակ էդ:

— Ալլահը բերնիցդ լսի... Բայց պաշա՛րը, ապրա՛նքը, խոսք-մոսք, ծպտուն— չլինեմ չիմանամ... Մի տեսներք որտե՞ղ ենք, ո՞ւր ենք գնում:

— Այ՛շի, ասում են սովից կոտորվում են, չեն մնա,— բարձրաձայն ծիծաղեց Քյարամը, ամենաջահելը տան մեջ, ու դուրս գնաց:

Եվ գյուղում այդպես էլ խոսվում էր: «Կգնան, չեն մնա»— կարծես «նրանք» դրսից էին եկել, կարծես նրանք կենտրոնից եկածներ էին: Եվ այդպես էլ երևում էր սկզբում: Գալիս էին գավառական քաղաքից, ճառում, խոսում, կարգադրում, գնում:

Կառավարական տան ճակատն արյան պես ներկվում էր կարմիր դրոշակով: Ասել է հանդես կամ մեծ ժողով կա: Հետո դրոշակը ցած էին բերում— հանդեսը վերջացավ: Կարծես թե հենց սա էհեղափոխությունը, բացի այդ էլ ոչինչ չի լինելու, ոչինչ չի փոխվելու, ամեն բան պիտի մնա իր առաջվա տեղը:

Դե, աշխարհքը այդպես էլ է: Եվ Հասան բեկը կամաց-կամաց իր դալմուխի աչքերն ու սուր դունչը սկսեց հանել որջից դուրս և երևալ գեղամիջում: Պառավ գալլը դունչը ցցեց օդի մեջ, սկսեց հոտոտալ— որտեղի՞ց է սողոսկում վտանգը: Ինչ-որ բաներ բաների նման չեն: Գայլն ու գառը կալմեջ են եղել մի

փարախում, գամփոները կանգնած են, ու գայլը մտածում է. ինչու՞մն է բանը: Ի՞նչ պիտի լինի հետո:—
Սպասեց:

Ամիսներն ամիսներին բոթբոթելով անցնում գնում են քարվանի պես, լի օրերի փնջի մեջ դուրս են բացվում կարմիր կակաչներով զարդարված տոն օրեր, գյուղի ջահելները խմբվում են գյուղխորհրդի շենքի առաջ, դժվժում, գոռում, երգում: Հետո օրն անցնում է, ամեն մարդ իր հոգսին, իր բնի մեջ խլուրդի պես իր հողի փորփրոցի հետ:

Գալիս է ամառը, գնում են սար: Էլի ալաչուխ, խաղաղ, ծաղկալի կյանք: Մոտակա սարերը չիբխին են տալիս — այդ յուրդերն են: Այնտեղից լսվում է շների հաչոցը, ձգվում է կովերի բառաչը:

«Չանցա՞լ արդյոք...» Ժամանակը չէ՞ կամաց-կամաց ապրելու: Արդեն բոլորովին «հանդարտեց»: Բայց ծեր գայլին չես խաբի: Հանդարտելը հանդարտեց, բայց ուրիշ տեսակ: Կարծես գնաց մտավ հողի տակ ու հիմի էլ այնտեղ է փորփրում: Չայնը չկա, բայց գետինը փսփսում է: Գյուղը կրակին դրած կաթսայի պես է: Ջուրը դանդաղ, հազիվհազ սկսում է պճպճալ: Վերևը սառն է, անշարժ: Ներքևը սկսում է տաքանալ: Ջուրը պտտվում է:

Ինչ-որ բան է սկսվելու...

Հասան բեկը տազ է արել, չկա, չի երևում, ապրում է իր տանը, իր համար, նա ոչինչ չունի դրսի հետ: Գիշեր-ցերեկ իր որջը քաշված ծանր թեթև է անում, կշռում, մինչև ուշ գիշեր: Ահա իր օդայից լսվում է նրա խոպոտ, դառը հազը — ասել է արթուն է, մտածում է:

Ցերեկը միայն, երբեմն դուրս է սողում բնից, գնում գեղամեջ: Պտույտ է տալիս հեռվից: Աչքերը մշուշ են — ոչ հեզնանք, ոչ համակրանք: Նրանք բարևում են՝ ո՛չ սառը, ո՛չ ջերմ: Նա ընդունում էզգուշավոր դիմագծերով, լարում է ուժերը՝ պահելու չեզոք, հավասարակշիռ դիրք: Չլինի՞ թե մի ստվեր, մի անզգույշ խոսք, մի մատնիչ շարժում խախտի այդ հավասարակշռությունը, և սարերի ու ձորերի այդ հին բեկը, ազնվական գայլը նվաստանա իր «էլի» առաջ:

Մի անգամ գեղամիջով անցնելիս, դեմ առավ միտինգի: Մայիսի մեկն էր. այդ տարի առանձին շուքով տոնվեց: Գյուղացիք գնացել էին և՛ մասնակցելու, և՛ «թամաշի»: Ճառախոսները գյուղից էին: Խոսում էր չորբան Ալեքսանդր: Նա երևի հեշտ էր կարծել խոսելը և հիմի, երբ բարձրացել էր կտուրը և իրեն հառած հարյուրավոր աչքերը տեսել՝ աչքերը խժիբժի էին անում: Նա հետը խոսում էր, հետը կոտրած ժպտում իր անճարակության վրա.

— Մեր կառավարությունը մեզ հրամայում ա, որ, ասենք, մենք հիմի չքավոր, մշակ, չորբան... ասենք մեկ պիտի դառնանք, ոնց որ սարի ոչխարը: Ինչ որ հրամայում ա մեր չորբանը՝ մենք պիտի լսող կատարող ըլենք: Հիմի մեր չորբանը մեզ հրամայում ա, որ բեկերին խեղդենք... Յաշա՛սըն:

Հասարակությունը ծիծաղեց: Հարյուրավոր դեմքեր՝ մրկած, կեղտոտ, բայց ուրախ դարձան դեպի Հասան բեկը, որ դեմ էր առել միտինգին և չէր կարողանում անցնել: Գյուղացիք ծիծաղեցին, Բեկն էլ կնճռեց ժեռատ բերանը և ինքն էլ ծիծաղեց բորենու նման:

Չէ, կարծես խոսում են միայն, թե աշխարհքը չքավորինն է, հարուստը պիտի ջնջվի: Նոր խոսք է, պիտի խոսվի սրանից հետո: Իսկ հին կյանքը պիտի գնա իր ճամփով: «Դե կյանքը մի ճամփա ունի, որով գնացել է աթաղան-բաբաղան»:

Հասան բեկը սկսում է ըմբռնել նոր կյանքի իմաստը: Դա հին կյանքն է հին իմաստով:

Եվ սկսում է հուսադրվել... Հեռվից հեռու պտտվում, աչքի տակով մտիկ է տալիս անցուդարձին, խմում է եղածը, գողանում երևույթը, կռահում կիսատը, անորսալին ու «հը՛մ» անելով դառնում տուն:

Ծուռումուռ փողոցներում իրար են դիպչում գյուղացիք: Նրանք անարտահայտ աչքերով նայում են իրար, խոսում չհասկացվելու համար, հեռանում իրարից՝ ամեն մեկը չիմանալով, թե ինչ կարծիք մնաց դիմացինի մեջ իր մասին:

Հարուստները սմբել իրար են նայում, խոսում աչքերով, որ լեզուն անպատասխանատու է, և ամեն մեկը քաշվում է տուն:

Բայց ստորերկրյա ուժերի ձեռքը սկսեց իրան ավելի զգացնել տալ: Հողը շարժվել սկսեց, անհաստատանում է, սահում. կարող է ոտի տակից դուրս գալ, գնալ...

Մարդիկ, որոնց ոչ մի խոսքը չէր լսվել առաջ, ինչպես չէր լսվել, որ եզր խոսի, հիմի գեղամիջում գոռում էին: Գնում էին հանդերը, մտիկ տալիս սրա նրա հողին. անցնում հարուստների արտերի մոտով, խուզարկում տարածությունը... Հողն ու այդ մարդիկ իրար հետ փսփսում, դավադրում էին, պատրաստում ինչ-որ մի ուրիշ փլուզում, վերջնական խորտակումն:

Եվ դա պիտի լինի վերջը:

Հասան բեկն այդ զգում է: Եվ աչքերը մթան մեջ մերկացրած դաշույնի պես պաղ-պաղ ցոլացնելով ծխում է ու ծխում: Անշարժ է: Կարծես քարե առարկա, և ծուխն է միայն կենդանի, ծուխն է միայն ապրում այդ արձանի մեջ:

Շները հաչեցին: Քյարամը դուրս թռավ, շների հաչոցը կտրեց:

— Ղասում, Մուսա, Իսմայիլ բեկերն են,— դռնից ներս ասաց Քյարամը:

Հասան բեկը դրստվեց, ուղիղ նստեց տեղում, մութաքան մոտ քաշեց, հազաց: Ներս մտան երեք հասակավոր մարդիկ ու ծանրումեծ ողջունելով առաջ եկան: Հասան բեկը արժանապատիվ ձևերով հրամքեց նրանց գորգի վրա նստել: Հարգանքի հարցն ու բարևը սկսեց: Հետո լռեցին:

Նրանք մռայլ հանգստությամբ տեղավորվեցին գորգի վրա և սկսեցին ծխել: Սպասում էին, որ Հասան բեկը խոսի առաջինը:

— Ֆալա՛ գ...

Սա պատասխան էր նրանց չտված, բայց լռելայն արտահայտած հարցին:

— Է՛, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Քաղաքում ո՞վ ա եղել:

— Ե՛ս,— պատասխանեց Իսմայիլ բեկը, հինայած մորուքովն սեխանման գլխով նիհար մի մարդ,— չորս օր ման եկա: «Նստած են հաստատ»:

Հասան բեկը խոսքը փոխում է.

— Սարը ձյուն ա էկել:

— Հա՛, վաղ ցրտեց,— հաստատեց Ղասումը՝ աչքը պաղեցնելով բուխարիկի կրակի վրա:

Դուրսը մթնեց: Օձորքի նեղ պատուհանից աստղը կրակե թիթեռի պես սկսեց դողդողալ երեքքի մեջ: Մինչ խրճիթի ներսում խավարը նոթերը կիտեց անկյուններում, օդի մեջ մլլում էր պաշարեղենի, ծխի և լույս չտեսած կարասիքի ծանր հոտը:

Ներս մտավ մի երիտասարդ գյուղացի, կապարի դեմքով, արևառ, առողջ:

— Ի՞նչ կա,— թաքցրած նեղսրտությամբ հարցրեց Հասան բեկը, առանց նայելու նրան:

Երիտասարդը ունքերը վրա տվեց.

— Հասա՛ն բեկ, եկել եմ ասելու, որ ես չեմ գնա Քյուրդիստան տախտակ բերելու:

Հասան բեկը հազաց: Շատ էր կոպիտ: Բայց պատասխանը Հասան բեկի անշարժ կեցվածքն էր միայն և գետնին հառած աչքերը:

— Նոր եմ իջել ձիուց, գնացել էի փետի. ամա քու տղեն՝ Հյուսեինը, կպել է, թե գնա տախտակ բեր:

Հասան բեկը պատվին չսեպեց բարկություն արտահայտելու: Միայն անտարբեր ձայնով հարցրեց.

— Չե՞ս կարում բերի:

— Որ ուզեմ կբերեմ, դրուստն էս ա, Հասա՛ն բեկ. ամա տախտակ բերելը իմ գործի մեջ չկա. ես տավարին եմ մտիկ տալի:

— Օմարը կբերի, գնա բանիդ,— ասաց Հասան բեկը սառը:

— Օմարը ո՞նց կբերի, Օմարը ինձ քոմակ ա անում տավարին մտիկ տալու: Օմարը որ գնա՝ նրա գործն ո՞վ անի: Երկու գործը ես ո՞նց անեմ: Թող Հյուսեինը գնա:

— Հա՛, Հյուսեինը կգնա. մի բան կանենք,— համբերատար ձայնով ասաց Հասան բեկը,— դու մարդու պես խոսի, մարդու պես գործդ արա, քեզանից ավելի աշխատանք չեն ուզում: Դե, գնա գործիդ:

Երիտասարդը դարձավ, որ գնա: Ուզում էր բան ասել, բայց թողեց, հեռացավ, մռայլ ու գլխիկոր:

Հասան բեկը լռեց: Հազաց միայն: Մյուսները ծխեցին դառն ու դանդաղ:

— Ֆալա՛ գ,— դառնացած բաց թողեց ծխի հետ Հասան բեկը՝ նրանց լարված ու լցված աչքերին նայելով,— ինչ-որ աստծուց ա, ի՞նչ կարաս անի:

Խաղաղ ու մտասույզ աչքերից հազիվ դուրս էր նայում նրա նենգավոր միտքը, որ անթափանցելի մշուշի մեջ թաքնված էր: Ի՞նչ էր այս մարդու համոզմունքը, ի՞նչ էր մտադիր անելու, ի՞նչ դիրք էր բռնելու «նոր կառավարության» հետ. գտել էր իր համար նոր հնարքներ նրա հետ կապեր հաստատելու՝ ինչպես հին կառավարության պաշտոնյաների, նահանգապետների հետ:

Նա խոսում էր, բայց բան չէր ասում դեռ: Նրա ետ ընկած երկար ճակատը, կախված դեմքը դեռ գաղտնիքներով էր ստվերավորված:

Կես-գիշերից անցնում էր: Տանեցիք իրենց բաժնում վաղուց քնել էին: Իսկ հյուրերը ընթրել պրծել՝ հիմա ծխում էին, ընկողմանելով կեղտոտ բարձերին ու մութաքանդերին: Քամին ոռնում էր բուխարիկի մեջ, ուր կրակը լափելով ինքն իրան՝ հանգստանում էր արդեն: Միայն երբեմն կրկին բոցկլտալով արյունի ներկով լուսավորում էր նրանց դեմքերը, և նրանց ստվերները անհեթեթ խենթապար էին բռնում պատերի վրա:

— Հապա՞, աղալար,— աչքերը կրակին պաղեցնելով ասաց Հասան բեկը,— մերն էլ էստե՛ղ պիտի հատներ: Աղբրի ջուրը պստիկ ա, ամա որ լցվում ա, ուղտ ա քշում: Մեր ճամփեն շատ երկարացավ:

— Էդպես ա, նշանով խոսեցիր,— դրսովեց տեղում Իսմայիլը:

Ուրեմն սկսվում էր, Հասան բեկը մի բան պիտի ասեր:

— Ասած ա, թե էս խմորը շատ ջուր կվերցնի: Դուք ըստեղ գոռի բան չունեք: Հալա գոռի օրը չի հասել. էսպես հալա գնալու եք:

— Դրուստ ա, ծերը չի երևում,— հաստատեց Իսմայիլը:

Մուսան գլուխը հավանականորեն շարժեց: Մյուսը՝ Ղասումը, իր միակ փոքրիկ աչքը, անհասկանալի աչքը տնկած նայում էր մի անորոշ կետի:

Հասան բեկը զգում էր նրանց զգուշավոր լռությունը: Նա հասկանում էր, որ նրանք խոսք էին ուզում բանալ իրենց նոր դրության մասին: Պետք էր մի բան ասել, թեկուզ ոչինչ չասելու համար:

Նա աչքերը գցեց հատակին, ծխեց և պատրաստվելով խոսել՝ միայն համրիչը թափ տվեց մատի շուրջը և հառաչելով ժպտաց.

— Բանն էսպես ա, աղալա՛ր: Հիմի դուք էն առաջվա երիշով չեք կարա գնա: Էս խալխի վրա ձեր էն հին լեզուն չի բանի, էն լեզվի, էն ֆանդի տեղը չի: Խալխն ուրիշ ա հիմի: Առաջ մենք ուզում էինք, որ հարուստն ու աղքատը ըլի ու էդ երևա՛: Հիմի ուզում ենք, որ հարուստն ու աղքատը ըլի, ամա չերևա: Աղքատը հիմի հավասարության հասավ և մեզ քշեց: Հիմի ուզում ենք, որ հավասար ըլենք, չունքի որ հիմի կարող ենք աղքատից էլ դեհ ներքն ընկնենք:

Հյուրերը կենդանացան: Հասան բեկը խոսեց վերջապես:

— Շատ տեղին, նշանով ասիր, Հասան բեկ,— հուզված շնչառությունը հագիվ պահելով ասաց Իսմայիլը:

Հասան բեկը շարունակեց.

— Հիմի մենք գորտի պես պիտի ապրենք— ջրումն էլ, չորումն էլ: Ոնց որ գորտը ջրի տակի տիղմը պղտորում ա կամ գլուխը ջրից հանելիս գորտախալու արանքից ա հանում, որ չերևա՝ էնպես էլ մենք պիտի խառնվենք չքավորին:

Մուսան չեչոտ, կլոր երեսի մկանները կծկելով ու վայրի կատվի աչքերը պսպղացնելով, նայեց Հասան բեկին:

— Ասելը՝ լավ ասիր, Հասան բեկ, համա հրես հողի նոր բաժանությունը մոտենում ա: Չքավորը առաջ կընկնի, լավ հողերը կվերցնի, հլա մերից էլ մի բան կառնի կդնի տակը: Մրա՞ն ինչ կասես:

Հասան բեկը լռեց:

— Չքավորը գոռում ա,— շարունակեց Մուսան,— ո՞նց չերևանք: Հողը կգնա ձեռից, դրանից ետը կուզես երևա՛, կուզես՝ ոչ:

Հասան բեկը բութ հայացքով նայեց նրան, քննեց ու իր մեջ ժպտաց: Նա մենակ այս գիշեր չէր, որ գլուխ է կոտրել այդ հարցի վրա: Քանի՞ գիշերներ է լուսացրել «Հը՛, հո՛ղը կգնա ձեռից»-դրա որոշումն ուներ նա... Բայց դիտմամբ լռեց՝ հետախուզելու համար դիմացիներին:

Միայն ասաց.

— Հա՛, դժար ա: Մի մարդու բան չի թե անի:

Հետո դառն ժպտաց.

— Հը՛, հո՛ղը... այշի՛, մարդը հողով ա մարդ: Հողի ձեռին ենք խեղճացել: Թե չէ ջուհար որ ըլեր, կոնեիր ջեպդ ու կերթայիր օլքա-օլքա կկորչեիր: Առաջ հողն էր կապում քեզ, հմի էլ հողն ա փախչում, պտի հետևից գնաս:

Հասան բեկը թեթև կարմրեց: Հյուրերն աշխուժացան:

— Չէ, պետք ա մեր հողը պահենք ու մի բան էլ ավելի ձեռ քցենք:

— Այշի՛, դու ասա ո՞նց ենք եղածը պահում ձեռներիս:

— Թե չենք պահի, հո կորած ենք: Ընտանիքը մեծանում ա, ծախսը շատանում:

— Կոիվ հո չենք անելու:

— Բա առանց կովի բա՞ն կըլի:

Հասան բեկը ձեռքը բարձրացրեց.

— Համբերե՛ք, աղալար: Էդ կոիվը՝ կոիվ, ամա մեր առաջվա կոիվը պրծավ: Առաջ ուժը մեծինն էր, հիմի պստիկինն էլավ: Աշխարհքը փոխվեց, դուք էլ պտի փոխվեք: Դուք նրանց զենքը չեք կարա վերցնի: Դուք պտի վերցնեք է՛ն զենքը, որ աթաղան-բաբաղան մնացել ա ձեզ: Էդ աղաթն ա, թայֆան, կնկա նամուսը, արնի վրեժը, իրար քցելը: Հիմիկվա իշխանությունը ջահելի իշխանություն ա: Ջահելը արնի հետ ա խաղում, ջահելի սիրտը կնկա նախանձի հետ ա: Էս ա՝ ձեր զենքը դրադից ա: Դուք պտի ջահելը առաջ քշեք՝ ինքներդ գնաք հետևից: Ջահելին ջահելի ձեռքով պտի վեր քցեք, չքավորին չքավորի ձեռքով բաժան-բաժան անեք ու մեջ ընկնեք, կաղնեք գլխներին:

— Դրուստ ա,— ասաց Ղասումը՝ միակ աչքով մտիկ տալով նրանց,— արնի դուշմանը քառասուն տարի դուշմանի հետև ման կգա— հի՛ն բան ա:

Հասան բեկը բացվեց: Հին գիշատչի փորձառու սպիները շատ բան կարող էին ասել: Նա զգաց իր հեղինակությունը:

— Համա ասեմ ձեզ: Իշխանությունը թվանքի կոթ ա: Ում ձեռքը որ ընկավ՝ վայ էդ թվանքի բերնի դեմ կաղնածին: Հիմի թվանքի կոթը իմ ու ձեր նոքարների ձեռքն ա ընկել: Կոթն էլ մեկի ձեռքն ընկավ՝ էլ նրա աչքը քեզ թշնամի ա տեսնում ու ինքն էլ թշնամի դառնում քեզ: Քանի որ լա՛վ գիտի՝ դովրանի փոխվե՛լ կա, մին էլ տեսա՛ր կոթը շուտ էկավ ընկավ քու ձեռքը... Էն վախտը ո՞նց ա նրա բանը... Էդ ա, հա՛... Մեջ ընկաք՝ կոիվ կա, իմացե՛ք:

Ղասումը ճպճպացրեց իր միակ աչքը, իսկ Մուսան տմտմբացրեց գլուխը և հառաչեց.

— Բա՛ս...

Ու քանի քանդում էր խոսքի կծիկը, այնքան երևում էր նրա ճարտար կծկած մտքի թելը: Ունկնդիրները աղի ջրի պես խմում էին նրա խոսքերը և ավելի ծարավում:

Առաջին անգամ այս ամբողջ տարին բեկերն զգացին, որ ներքին մի ձեռք կապել է իրենց անտեսանելի թելերով: Դրանք, հին գայլերը, որ առաջ մենակ-մենակ էին ման գալիս անտառում, երբ որսն առատ էր,

հիմի թեև ազահ, թեև դարձյալ գայլ, այս ձմռան ամայության և սովի բնագոյից սարսափած՝ ահա իրար էին եկել և կենդանական բնագոյով խմբվում էին: Նրանք հասկացան իրար: Հասկացան, ինչպես գայլերը, որ իրար մոտենալով շրջան են կազմում և հետույքները ետ պահելով դնչերը իրար են մոտեցնում՝ համենայն դեպս: Հասկացան նաև — ինչպես գայլերը, — որ կյանքի և մահվան այս անողորմ կռիվի մեջ նրանք **այժմ** իրար հետ են:

Եվ ոչ ոք այլևս վտանգավոր չհամարեց բաց խոսելու:

— Հասա՛ն բեկ, — ասաց Իսմայիլը հուզված, — մեր աչքը դուման ա կոխել: Մենք բան չենք տեսնում: Ո՛ր ենք գնում, ո՛ր ա վերջը — չենք իմանում: Մենակ մի բան գիտենք, որ դու մեր մեծն ես, մեր խրատողը: Աստված քեզ խելք ա տվել, ճամփան գիտես: Տար մեզ, տե՛ղ հասցրու, ու թող էս ըլի քու խելյրաթն ու ուխտը: Դու առաջ ընկի, մենք կգանք հետևիցդ:

— Դրուստ ա, — հաստատեցին մյուսները:

Սա և՛ համաձայնություն էր, և՛ ուխտ: Թայֆան օձերի պես կծիկ էր դառնում, փաթաթվում իրար:

Այնուհետև դարանամուտ դավն սկսեց սողոսկել, սահել, տեղափոխվել, քողարկվել:

Գյուղը սովորական մի կյանք մշակեց իր համար: Գյուղխորհուրդ, ՓՕԿ¹, վարկային ընկերություն, ժողովներ, ընտրություններ, կոմբիջ, կոմերիտ բջիջ, հաշվետու կամպանիաներ, կոոպերատիվ... լեռնային վայրի գյուղի կյանքը սկսեց պճնվել, որքանով որ պճնանք կարելի էր համարել այդ խլուրդների բների իրականության համար այդ նորությունները:

Ասպարեզը մնացել է գյուղի ջահել-ջուհուլի, «այնոյին» մարդկանց: Հարուստը քաշվել է մի կողմ, մյուս գյուղացիներից ոմանք առաջ են եկել, ժողովներում ասում-խոսում են, ոմանք էլ կրկնում են ամենքի ասածը՝ իրենցը չեն ասում:

Բայց դավը փորսող է տալիս և ամենաթույլ շարժում նկատելուն պես սսկվում, սուտմեռուկ է տալիս: Մարդերը գյուղի խոռոչներում ցանցում են իրենց ոստայնները: Սովերն ու մուրը թաքցնում են ոստայնի թելերը: Երբեմն միայն դեպքերի քամին թելերը շարժելիս՝ թելը գցում է արևի շողի մեջ, թելը պսպղում է, ժպտում և իսկույն թաքչում:

Մահ կա այդ ժպիտի մեջ...

Հասան բեկը՝ իր թայֆի մեծ սարդը, քաշվել է անկյուն, փսփսում է իր համախոհ բեկերի և կուլակների հետ: Գործի վրա են — երկար, դանդաղ, հաստատ գործի:

Օրերը գետի պես հոսում են՝ գլորելով հատակին քարերը: Գլորվում է կլորացած քարը, հղկվում, վարժվում: Դիմադրում է անկյունավորը, կանգնում: Բայց հոսանքը մաշում է նրա խորդուրորդ անկյունները, և քարը մի քիչ հղկվելով, փորձում է շարժվել: Շարժվում է և հղկվում:

Այդպես եղավ և Հասան բեկի և նրա թայֆի հետ:

«Հղկվեցին» և սկսեցին գլորվել: Նրանք սկսեցին հասարականալ: Սկսեցին երևալ: Արտաքուստ ինչ-որ կարելի էր զիջել՝ զիջեցին, քողարկելու համար կարևորը՝ ներքինը:

Հասան բեկը տվեց առաջին օրինակը: Նա դառավ խոսկան, հաղորդակից: Արտաքուստ էլ փոխված էր, կապան դեղնել էր, խունացել:

Երբ պետք էր գյուղխորհրդից թուղթ, գրություն վերցնել, ինքն էր գնում: Նստում էր, խոսում: Հարց, պատասխան, զրույց

— Է՛հ, դուք չեղաք մեզ պես, մենք եղանք ձեզ պես,— կատակել սկսեց նա հավաքվող չքավոր գյուղացիների հետ: Եվ ասածը շուտ էր տալիս.

— Բարեբարացանք՝ բարեկամացանք:

Բայց այդ հասարակ, հաղորդակից և, ըստ երևույթին, ինքնասիրության արտաքուստ բթացման տակ փքվում, կծկվում էր օձը հպարտ կուլակ բեկը:

Նրա բեկական ընտանիքը կուչ եկավ իր ազնվական մեկուսացման մեջ, պատենավորվեց միկրոֆի պես: Կին տալ կին առնել չքավորների հետ՝ հնուց չկար, այժմ առավել ևս:

Ամռան վերջի արևը բաց լիմոնի ներկը թափելով քարերի, խրճիթների, դեմքերի վրա, ստվերների թանաքով լցնում է նրանց խոռոչները: Յորենի, գարու տերերը արջերի պես թափահարվելով գնում են դեպի կալերը: Գործի եռ ժամանակն է:

Ռաշիդը — Հասան բեկի այն բատրակը, որ չէր ուզում Քյուրդիստան գնալ տախտակի,— քրտնքի կայլակները խորոված դեմքին՝ դեզերն է քանդում կալի վրա:

Ներքևում կանգնած է Յուսուֆը, որ խուրձերը դիզում է կալի մի կողմը: Նա բարկացած սև ածուխի աչքերը գցում է վերևից իջնող խուրձերի վրա և եղանով հարվածում նրանց:

Իսկ կամի վրա կանգնած է Մուխտարը՝ մաղձոտ աչքերով նայում է Ռաշիդին և հանդարտ ճիպտում եզներին և մակույկին կանգնած նավաստու պես վեր ու վար անում ցորենի նոր շաղ տված խուրձերի վրա:

Եկավ Հասան բեկը, գավազանի ծայրով շոշափեց ցորենի հասկերը, բորենու պես խնձդաց ինքն իրեն, աչքի տակով զգույշ նայեց Ռաշիդին, հետո մյուսներին և նստեց դեզի շվաքի տակ: Հարևան կալից եկավ Ղասումը, նստեց նրա կողքին:

— Հը, ինշալլահ,— ասաց ու մեջքը տվեց դեզին,— ձմեռս սոված չենք մնա, լավ հունձ ա: Հացը բոլում ա:

— Կամա՛ց-կամաց: Սաղ ըլի կառավարությունը,— պատասխանեց Հասան բեկը բարձր,— կառավարության օգնությունը որ կա, հունձն էլ լավ կըլի, ամեն բանն էլ: Չքավորին մտիկ ա տալի, հարստին էլ չի մոռանում: Դե, աղքատն էլ ա պետք, հարուստն էլ:

Ռաշիդը քմիծաղ տվեց, նայեց Հասան բեկին, եղանով խուրձը բարկությամբ շարտեց ներքև ու արհամարհական խայթոցով ասաց.

— Հարուստն ինչի՞ ա պետք:

— Հարուստն ինչի ա պե՛տք.— Հասան բեկի մշուշալի աչքերը սևեռուն նայեցին բատրակին:

— Հա՛, աղքատն իմացանք — վար ա անում, ցանում, հնձում, կալսում... հարուստն ինչի՞ ա պետք — ուտելու համա՞ր...

Ու եղանն օդի մեջ պահած՝ սպասեց պատասխանի: Մի վայրկյան նրա կծող աչքերը հանդիպեցին Հասան բեկի սառն ու չոր աչքերին:

Բատրակները բերանաբաց ծիծաղեցին:

Հասան բեկը խուլ ձայնով շարեց.

— Հացի համար... տերության հացը երկնքից հո չի ընկնում, տերությունը հարստի հացով ա պահվում:

Ռաշիդը հարցական նայեց Հասան բեկին, որ ատելության նետը զսպեց, բայց մեխեց իր խոսքը.

— Բա՛... հարուստը որ պետք չըլեր՝ վաղո՛ւց էին թրի քաշել: Սրան բաշխիկ կասեն: Որ պահում են՝ ասել ա հարուստը պետք ա:

Ռաշիդը զայրացավ: Բայց Հասան բեկը վրա բերեց.

— Դու, բալա՛մ, հլա ջահել ես, չես հասկանում:

Այո, լավ չի հասկանում, բայց զգում է Ռաշիդը, թե որտեղ է ճշմարտությունը: Չի իմանում մենակ, թե կոճակը ոնց մերը գցի: Հագուստը նոր է, անսովոր:

Իսկ բեկը՝ չարության թույնը ատամի տակին զսպեց, պահեց այն, լեռների մարդու դարանամուտ համբերությամբ՝ լարելով վրեժը:

«Սպասի՛ր, օրը կգա՛...»:

Եվ վեր կենալով՝ Ղասումի հետ հեռացավ նրանց կալը: Նրանց հեռանալուց հետո Ռաշիդը բարկացած մտածեց, որ բեկի ասածի դեմ պետք է որ լավ պատասխան լինի: Չի կարող բանվորի, գյուղացու տերություն լինել և հարստով գոյություն պահել: Մի բան կա:

Ճաշ բերին: Բատրակները գործը թողին, դանդաղ մոտեցան առվին, երեսները չոփ-չոփ լվացին ու ու թնքերով սրբելով եկան նստեցին դեզի ստվերի մեջ:

— Շունը լավ ա իմանում խոսքի ոլորքը,— ասաց Յուսուֆը: Ռաշիդը գլուխը շարժեց և հեզնորեն ժպտաց.

— «Տերությունը հարստի հացով ա պահվում»... Բա հարստի հացն ո՞վ ա աշխատում...

— Այշի, ի՞նչ ես կպել էդ շանից՝ պոկ չես գալիս,— նկատեց մռայլ Մուխտարը,— հա՛ցդ կեր:

— Բա ո՞նց թե սա վեր կենա էնպես խոսա, ոնց որ մի վախտ էր խոսում:

— Մի վախտ ի՞նչ էր, հիմի ի՞նչ,— մռայլ շեշտով նկատեց Մուխտարը,— աղքատը մնաց աղքատ, հարուստը՝ հարուստ:

— Էդ ա է՛,— գոչեց Ռաշիդը,— որ եկան գլխներին մի հատ բամփեցին և էլի թողին: Պետք ա մի լավ տային...

— Դրուստ ա, լավ տվին,— ասաց Յուսուֆը,— շունը մի քարով չի սատկի:

— Է, լա՛վ,— դարձավ Մուխտարը Ռաշիդին,— հմի ուզածդ ի՞նչ ա:

— Ուզածս էն ա, որ, այ, էգուց էլօր էլի հողաբաժանք ա: Ո՞նց ենք անում: Չենք թողալու հո, որ սևահողը տան սրանց ավազը քցեն չքավորի առաջ: Էդ սևահողը իմ ու քու արնով ա ջրվել: Պետք ա առնենք դրանց ձեռից, տանք չքավորին:

Նյութն սպառվեց: Հայիոյելով վեր կացավ Ռաշիդը և գործի անցավ: Նրան հետևեցին մյուսները:

Ռաշիդը վաղուց էր գրված կուսակցության թեկնածու և կուսակցության մեջ նրա ընդունվելը օրերի խնդիր էր: Նոր էին դիմում տվել նաև Յուսուֆն ու Մուխտարը մի քանի ուրիշ բատրակների և չքավոր գյուղացիների հետ, որոնց մասին լավ կարծիք կար կուս-բջիջում:

Ռաշիդը, Մուխտարն ու Յուսուֆը չունենալով լծկան, սերմացու՝ իրենց հողերը կամ վարձու էին տալիս կամ կիսարար և իրենք բատրակություն էին անում:

Մուխտարը միայն երբեմն փնթփնթում էր.

— Կոմունիստ էլ կդառնանք, ամա գեղի աղքատությունը չենք վերացնի:

— Ի՞նչ ես դու էլ ամեն բանի գլխին բայդուշի պես վայ տալի,— բարկանում էր Յուսուֆը,— կըլի, ամեն բան կըլի:

Եվ հուսադրվելով, ինքն էլ աչքերը ճպճպացնում էր:

Իսկ Ռաշիդը պաշարված էր անհանգիստ մտքերով: Լավ չկարողանալով յուրացնել գյուղի դասակարգային պայքարի ընդհանուր ծանոթ օրենքները, ընթացքն իր սկզբով ու վախճանով՝ նա իր բատրակային բնագոյով կռահում էր այդ ընթացքի մեջ պատահող բացառիկ, տեղական մոմենտները: Կուլակությունը նրա աչքի փուշն էր: Կուլակությունը հայտնապես ատամնե՝ րն էր կրճտում չքավորների վրա... Եվ Ռաշիդին թվում էր, թե «վերևում» չեն տեսնում: Իսկ եթե տեսնում են՝ զարմանում էր, թե ինչու չեն իսկույն ոչնչացնում այդ փուշը: «Քշեն գյուղից՝ վերջանա գնա»...

Մի անգամ, երբ չքավորական խորհրդակցությունը վերջացել էր և կուսհրահանգիչը՝ Ահմեդ Իսմայիլովը, ակնոցավոր, նուրբ և գունատ դեմքով մի երիտասարդ, զրույց էր անում Ռաշիդի, Մուխտարի, Յուսուֆի և Օրուջի՝ կոմբջիջի քարտուղարի հետ, խոսք բացվեց կուլակների մասին: Ռաշիդը հարցրեց.

— Ե՞րբ ենք դրանց հուպ տալիս:

— Նրանց բավական հուպ տվել ենք,— պատասխանեց Ահմեդ Իսմայիլովը,— և, իհարկե, ավելի պիտի հուպ տանք: Բայց ի՞նչ բանում: Կուլակի գլուխը հո չենք թռցնի: Կուլակին հուպ կտանք տնտեսության մեջ, ինչպես քաղաքականում հուպ ենք տվել: Դա էլ չի նշանակում, թե նրա ունեցածը կիւլենք: Մենք այնպես կանենք, որ չքավորը նրա կախումից դուրս գա բոլորովին և իր տնտեսությունն ուժեղացնելով նրան հուպ տա: Այ, հարկերի արտոնությունները, ՓՕԿ-ի, վարկային ընկերությունների օժանդակությունը, կուլեկտիվ տնտեսությունները, գյուղատնտեսության բարձրացումը,— ահա կուլակին հուպ տալու միջոցները:

— Դժար բան ա,— մտածեց Ռաշիդը:

— Հա՛, հեշտ չի:

— Երկար ճամփա ա, չքավորը չի դիմանա, կը չոքի:

— Ինչո՞ւ:

— Այ՛շի, էստեղ սար աշխարհք ա, սարի խալիս... էստեղ հաշիվներն ուրիշ տեսակ են: Պետք ա կուլակների ատամները հանել:

— Կուլակների ատամները հանած են: Մենակ այն կա, որ նրանք վերջին դիրքերում դեռ նստած են ու խուլ դիմադրում են: Հարձակումը որ սկսենք՝ նրանք պիտի կռվեն: Եվ թունդ: Ահա այստեղ մեծ դեր ունի միջակը: Նրան պետք է թեքենք մեր կողմը և նրա հետ միասին հուպ կտանք կուլակին:

Ռաշիդը մտածմունքի մեջ ընկավ: Նրան չէին հասկանում: Նա գլուխը բարձրացրեց և նայեց Իսմայիլովին:

— Չէ: Էդ ասածներդ գլուխս չի մտնում: Էդ կուլակներին բոլորին պետք ա գեղից խոկել, որ չքավորը հանգիստ իր գործին մտիկ տա:

Իսմայիլովը ծիծաղեց.

— Էդ ո՞ւր գնացիր, ընկեր:

— Դրուստ եմ ասում: Միջակին էլ շատ մի հավատաք: Նրա ուշքը կուլակի կողմն ա: Միջակն էլ երես տալու բան չի:

Իսմայիլովը ձեռքը բարձրացրեց.

— Չէ՛, չէ՛, չէ՛. միջակի հարցում զգույշ: Գյուղի հիմնական դեմքը միջակն է: Լավ ջոկեցեք միջակը կուլակից և միջակին չխրտնեցնեք:

— Էդ ա, ես էլ էդ եմ ասում միշտ,— վրա բերեց Օրուշը:

Իսմայիլովը խրատեց.

— Միջակի հետ զգույշ: Հետո՝ գյուղ է, հազար թելերով խճճված... կուսակցական, խորհրդային մարմնին հազար կեղտ է կպչում: Գյուղացին էլ լավ չի հասկանում իր օգուտը: Հաճախ ինքն է կովում իր դեմ: Պետք է նրան հասկացնենք: Այդ էլ կամա՛ց-կամա՛ց:

Օրուշը, որ մի քիչ տհաճությամբ էր լսում Ռաշիդի ծայրահեղությունները՝ հորանջեց.

— Է՛դ ա, կամա՛ց-կամաց:

Իսմայիլովը վերջացրեց.

— Դո՛ւք, սիրելիք, կուլակության դեմ կռվելու մի միջոցունեք— ուժ տվեք չքավորության կազմակերպման, ՓՕԿ-ին, վարկային ընկերության: Մենք պետք է հենվենք չքավորությանը, միանանք միջակին— կռվենք կուլակության դեմ:

Ռաշիդն ու մյուս չքավորները գնացին տուն:

— Լա՛վ տղա է,— ասաց Իսմայիլովը,— բայց մի քիչ տաք գլուխ ունի ու անփորձ է:

— Քյալլագյոզ է,— բարկացավ Օրուշը,— հը, «սար աշխա՛րհք ա»: Հենց նրա համար, որ սար աշխարհք ա՝ պետք ա գործը զգույշ առաջ տանենք: Ամենքին կուլակ ասելով՝ միջակին էլ կը հանենք մեր դեմ:

Կուսիքահանգիչը գնաց շրջկենտրոն: Մնացին կուսակցության և կոմերիտական բջիջները, չքավորական խմբակը, թույլ ՓՕԿ-ը, համարյա գոյություն չունեցող վարկային ընկերությունը, գյուղխորհուրդը— կուսակցական, խորհրդային այս կազմակերպություններն իբրև փոքր ու մեծ ժայռեր գյուղական ծովի տարերքի մեջ: Այդ ժայռերը թույլ չէին ծովի ֆիզիկական ալիքների դեմ, բայց դժվարանում էին ծովի խաղաղ, քիմիական լուծման դեմ: Կենցաղը կպչուն, մածուցիկ, նախապաշարումները, մտավոր ցած մակարդակը տատանում, թուլացնում էին նրանց դիմադրական ուժը:

Իսկ առօրյան, խաղաղ առօրյան մոռացնել էր տալիս կոիվը, որը ոչ թե թուլանում, այլ պրկվում, սաստկանում է, որ հեռավոր լեռնային գյուղի առօրյան անգամ կապված է ուրիշ հեռավոր մի Չինաստանի քաղաքական փոթորիկների հետ:

Կուսիքահանգիչը չէր կարողանում հասնել իր շրջանի գյուղերի բոլոր գործերին: Աշխատում էր, մաքառում, սովորեցնում — բայց գործը մեծ էր, կոմբեյշը՝ թույլ: Գյուղի վիշապի՝ տարերային մանր սեփականատիրության մի թևը, ճիշտ է, բռնված էր սոցիալիստական իրավակարգի մեքենայի սեղմիչով և քաշվում էր դեպի կարգ ու կազմակերպություն, բայց վիշապը իր մարմնի ազատ մասով դեռ գալարվում, թափահարվում էր իր անկարգության, տարերայնության անարխիկ բնագոյներով:

Գյուղխորհրդի շենքի առաջ ցեխը վաղուց էր կոփվել այնտեղ խմբվող գյուղացիների տրեխների տակ: Նրանք հաճախ էին իրիկնապահերին հավաքվում այդտեղ ու դռվածում մինչև մութն ընկնելը: Այնտեղի ցեխի—հողի պես էլ կոփվում էր խմբվող գյուղացիների միտքը:

Օրը թեքվում էր, գյուղացիք օրվա գործից հոգնած նստել էին խորհրդի դռանը, որ հեռվից Ռաշիդը երևաց:

Նա հոգնած, կարմրած մոտեցավ սրանց: Նստողների մեջ էին Յուսուֆը, Մուխտարը, մի քանի ուրիշ չքավորներ, Օմարը, Խուրշուդը, Բայրամն ու միջակներ՝ Սոյունը, սրա հարևան Ղամանը, որոնք եկել էին օրվա նորություններ գողանալու, որը թեև միևնույնն էր, բայց նրանց մշտական կոփման ենթակա լինելով հրատապ էր— հողը ի՛նքը...

— Հը, ո՞նց եք, վար անո՞ւմ եք էս տարի,— հարցրեց Ռաշիդը:

Մուխտարը ճիպոտով քանդում էր հողը:

— Ես տվի կիսարավ:

— Կիսարավ բան կդառնա՞, ե՞րբ էս ի՛նքդ վարում,— վրդովվեց Ռաշիդը:

— Ո՞ւր ա սերմ: Սերմ էլ թե ունենաս՝ եկ տափդ վարի՛, ցանածդ ցաքի՛, հասածդ կա՛լսի... որտեղի՞ց...

— Բա դո՞ւ,— դիմեց մի ծերուկի: Ծերուկը հանգիստ վեր նայեց:

— Լծկանը թանկ ա: Բեկը պլոկում ա:

— Կտրվի բեկի հոտը, հա՛...— Մուխտարը կռան տակը քորելով ձայն տվեց:

— Ա՛յ տղա, ո՞նց ա կտրվում բեկի հոտը, որ էլի բեկի ձեռքին ենք մտիկ տալի:

— Բա ո՞նց գիտեիր: Աղա, բանվորի տերություն որ ասում են՝ էդ մեր գեղի համար չի ասած:

— Ո՞նց թե մեր գեղի համար չի ասած,— աչքերը չռեց Ռաշիդը:— Հարստի օրը պրծել ա, դուք էլի բանվորի օրն եք լաց ըլում: Գործիդ մտիկ, լա՛վ կըլի:

— Լավ կըլի՝ ավելի լավ,— փնթփնթաց Մուխտարը,— համառոր հլա սրա ծերը տեսնում չենք... Քանի գնում ա՝ բեկն ավելի ա ոտն առաջ դնում:

— Մենք էլ բոլորս մին կըլենք՝ մե՛րն առաջ կդնենք,— բարկացավ Ռաշիդը:

Մուխտարն ավելի բարկացավ: Վեր թռավ տեղից և մեջտեղում ցցվեց:

— Հը, առա՛ջ դիր: Ի՞նչ ունենք: Լծկան չունեմ, սերմ չունեմ, էն մինը լծկան ունի՝ հիվանդ ունի տանը: Էն մեկելն աշխատող ձեռք չունի: Բոլորը որ իրար գցես, մի քյուլֆաթի սթար չի անի:

— Բա գյուղվարկն ընչի՞ համար ա, ՓՕԿ-ն ինչացո՞ւյա: Ա՛յ, սրանց փեշից կրոնենք ու լծկան ա, գութան, սերմ ա՝ քիչ-քիչ ոտի կկաղնենք:

Մուխտարը կարծես ցավից վնգաց:

— Այ տղա, գյուղվարկն ինչ ունի՝ ինչ տա. ՓՕԿ-ն ինձանից, քեզանից բեթար, ո՞նց ես կաղնում, տափղ ուժից ընկած ջհաննամի էլ ծերին՝ թե կարենաս փեյնես: Մի երևացող տեղ չի, թե լծկանատերը հավանի՝ արենդով վերցնի: Տավար էլ թե ունես՝ խոտհարքդ սարի ծերին: Որ մինն ասես: Հրե՛՛ն՝ Բայրամը, Ղարան կիսատկլոր, որ էրես՝ շորահոտ չի գա, ո՞նց ես ոտի կաղնացնում:

Ռաշիդը դառնաժպիտ նայեց Մուխտարին և չարացավ:

— Դրուստ ա, գյուղվարկ, ՓՕԿ՝ անունը կա, ամանումը չկա, դրա համար էլ ասում եմ, որ պտի միանանք, իրար քոմակ անենք: Հետն էլ ՓՕԿ-ին ուժ տանք, գյուղվարկի համար դիմում տանք: Այ, հրես, ես գալիս եմ: Գալի՞ս ես:

Մուխտարը գնաց նստեց հեռու քարին, նստեց ու սկսեց կոնատակը քորել:

— Իմ գալն ի՞նչ... իմ ու քու քոմակով բան կդառնա՞... Տասը մարդ կարալ չես իրար բերի, բարշացնի՝ էնպես են սաղ գեղը իրար դուշման: Բա՛ ինչ ես մտիկ տալիս: Դրուստ եմ ասում: Հին ոխը սրտներում հենց էն ա իրար բուսուն են պահում, որ իրար արուն խմեն: «Քոմա՛կ»:

Լռեցին: Մուխտարի ասածի մեջ կծկվում էր հին ճշմարտությունը: Լեռնային գյուղի ճշմարտությունը:

Ռաշիդը շատ լավ էր հասկանում գյուղացու իներտ բնույթը նցավը. մի մարդ՝ հազար պակասություն: Դրկից, բարեկամ, հարազատ իրար միս են կրծում, թշնամանում մի կտոր ապրուստի համար: Սահմաններն անհարմար, մեկի արտը մյուսի տավարի ոտի տակ, մեկելինը կտոր-կտոր, հեռու, մինչև քաղում ես՝ կրծում են, ուտում, տրորում:

Ոչ, հարստի հերը չի անիծվում: Կարծես ավելի լավ եղավ: Ապրանքը շատացավ: Հացը ճերմակեց: Հագուստ, գործիք, ամանեղեն, նավթ, շաքար: Չքավորի ձեռքն էլ է ընկնում նրանցից, բայց բեկի ու կուլակի տան ծուխն ամեն օր լիզում է օդը, և տապակածի ճենճերահոտը լողում գեղամիջով: Ուտում են, խժռում, տրաքվում և բարձր խոսելով անցնում դառնում խալխի մեջ: Գնում են քաղաք, խորջինները լցնում, ետ գալիս տուն:

— Բա լա՛վ, որ ըտենց եք ասում,— կոնատակը քորելով ու արևից շշմած աչքերը բանալով ասաց քրքրված Դուրսունը,— ըտենց որ ասում եք, բաց ո՞նց ա ըլելու մեր բանը:

— Ոնց ա ըլելո՛ւ,— գոռաց Մուխտարը:— Էն ա ըլելու, պտի գան, պտի ասեն, պտի անեն:

Ռաշիդը հանգիստ նայեց Մուխտարին:

— Այ տղա, ով էլ գա ասի՝ անողն էլի մենք պտի ըլենք:

— Ո՞վ մենք...

— Չքավոր խալխը: Բա ո՞նց ես ուզում, տանձը վերևից բերանդ ընկնի կոթն էլ դեպի վե՛ր: Օձի բերանից աշխարհք ա դուրս գալիս, հեշտ բան ա՞: Պտի կռիվ տաս: Հետո մենակ հո չենք, կուսակցություն կա:

— Լավ, ի՞նչ ա ասում կուսերահանգիչը:

— Ինչ ա ասում կուսիրահանգի՞չը: Կուսիրահանգիչը չքավորի խումբ ա, որ գա քու գործն անի՞: Այշի՛,— և Ռաշիդը ժպտալով կռանում է Մուխտարի ուսը բռնած, նայում աչքերին,— գլխի՛ ես, կուսիրահանգիչը քեզանով ա, ինձանով ա: Կուսիրահանգիչը փող ա կտրո՞ւմ, բերի՛ երդիկիցդ վեր ածի...

— Դրուստ ա,— զարթնում է քնից քրքրված Դուրսունը,— հրահանգիչն ինչ ունի, ինչ անի քեզ— նրա շալվարը քոնից ծակ... Մենք պտի անենք:

— Է, լավ, հերիք ա,— վեր կացավ Մուխտարը,— հը, ես գալիսեմ մեյդան, ասեք՝ անեմ: Կուզեք կոիվ անենք, էդ բեկերին կուլակներին խոիկ տանք գեղից:

— Պահ, էդ ուր գնացիր,— հառաչեց Դուրսունը,— կարծես էն ա ասիր ու արիր:

— Կանե՛նք, կամաց-կամա՛ց,— ասաց Ռաշիդը:

— Էդ ա, է՛— «կամաց-կամաց»— ու Մուխտարի փութն իջավ:

— Սիրտդ լեն պահի, Մուխտար,— ասաց Յուսուֆը ժպտալով,— աշխարհքս լեն ա:

— Էհ, ի՞նչ եմ անում լեն աշխարհքը, որ ոտնամանս նեղ ա,— դառնացավ Մուխտարը:

Նախիրը բառաչելով՝ կարմիր գետի պես հոսեց գեղամիջով՝ փչելով թրիքի հոտ, փռշի ու ճանճերի ամպը...

Չքավորները վեր կացան տեղներից առանց գործնական եզրակացության: Նրանցից երկուսը՝ Խուրշուդն ու Բայրամը՝ երկուսն էլ Հասան բեկի հեռավոր ազգական՝ իրար աչքով արին ու քթների տակ ծիծաղեցին:

Խուրշուդն ասաց.

— Սոված փորով բեկ ու կուլակ են խոկում:

— Ի՛...— արեց Բայրամը ու վեր կացավ:

— Գնանք, գնանք, խոսալով փոր չի կշտանա:

Նրանք էլ հեռացան:

— Արջն օխտը մասալա գիտի, օխտն էլ տանձի ծերին,— մոմռաց Ղամարը, երբ իր ընկերի՝ Սոյունի հետ լուռ լսելով այս բոլորը՝ հեռանում էին:

— Էդ ա, հենց մի գլուխ իրենց կուռն են տաշում:

— Ամա խեղճ են. մեջը փուչ օխտը հատիկ: Բան չեն բաշարելու: Զոռն էլի էն կուռն ա շուռ գալի: Վարավո՞ւրդ ես անում,— ստուգելու համար հարցրեց Ղամարն ու կողքանց աչքի տակով մտիկ տվեց Սոյունին:

Սա հանելուկային աչքերը գցեց հեռուն.

— Հլա տեսնե՛նք, կերևա...

Մթնածոռեց: Սարերի պատովաճքներից մթան գետերը հոսեցին դուրս, լցվեցին լճի երեսին: Քամին շնկշնկաց, և լիճը սրտնեղելովսկսեց դեմքը կծկել: Նրա վիշապներն սկսեցին սողոսկել ափերի խիճերի վրա:

Լճափի ճամփով չորս ձիավոր էին գնում: Մինը Հասան բեկն էր, մնացած երեքից մինը Ղասումի հարևան Սոյունն էր, որ չնայած իր բավական ուռճացած տնտեսության՝ «միջակ»-ի անուն ուներ: Սյուսը, Ասադը մի երեսուննոց սրիկայադեմ երիտասարդ՝ շուտ-շուտ ուղղում էր գոտկից կախած խանչալը: Սրանց հետևից անխոս, ինքնամփոփ գնում էր Հասան բեկի չոբանը՝ Ալի-Նաբին:

Նրանք դուրս էին եկել մեծ ճամփից, ընկել լճափի բարակ շավիղները:

Նրանք երբեմն դանդաղեցնում էին ձիերի ընթացքը,— երբ պահանջվում էր կենտրոնանալ,— բաց էին անում խոսքի կծիկը, ձայներն իջեցնում, ու հետո կրկին լռելով՝ շարունակում ճամփան:

Իսկույն ձիերն իրենց գլխու ոտն էին վերցնում ու գնում կիսավազ վխվխացնելով ձիավորների փափախները և վարից վեր ծակծկելով օդը:

Բոլորի ուշադրության կենտրոնը Հասան բեկն էր, որի խոսքերը զանազան խնդիրների շուրջը՝ նրանց զբաղեցնում էր և կարճում ճամփան:

Գյուղից դուրս լինելով՝ նրանք մի տեսակ դուրսն էին զգում իրանց «կյանքից», ընկել էին «փիլիսոփայության» մեջ, բնության տարերային կյանքի մեջ:

Նրանց համար զվարճալի էր լսել, թե ինչ է ասում «նախկին տերը», որի բեկ անունը մնացել էր իբրև մականուն, որի ուժն անցյալումն էր:

— Զի՛ մնա, ոչ մինին չի մնա, ո՛չ հողը, ո՛չ ուժը, ո՛չ իշխանությունը,— հանկարծ համարձակ նետեց Հասան բեկը:

Բոլորը ականջները սրեցին: «Հին գայլն այսքան համարձակ ու շիտա՞կ»:

— Գյադա՛,— շարունակեց նա անորոշ հասցեի,— գաս իշխանությունս խլես, կայքս խլես, օրենքս խլես: Լա՛ վ: Բայց վերջն էլ գաս կնիկս խլե՞ս, նամուսս խլե՞ս...

Սոյունը ժպտաց. «Տես է՛, քավթառին: Համարձակություն էլ է անում, ասելիքն ազատ ասում, բայց ինչպես վերջը ուղիղ շուռ էտալիս տեղը գցում: Ճիշտ է ասում— կնիկ, նամուս, ո՞նց կրոնես էս աղվեսին»:

Ասադը անհանգիստ սև սաթի աչքերը պսպղացրեց՝ ինչպես կատուն գլորվող գնդակ տեսնելիս: Նա ձին մտրակեց ու մոտեցրեց Հասան բեկի ձիուն: Սա կողքանց նայեց նրան և լռելով ընկավ մոտքերի հետ, կարծես մոռանալով իր ասածը: Հետո, կարծես խիզախ պաշտպանելով իր միտքը՝ հարցը դրեց.

— Ասում եմ, էլի՞. ահա՛ — կնի՛կը, կնիկը ո՞նց կտաս: Ես վացցունն անց մարդ՝ ասենք ես նամուսս ազատած պրծած եմ, Բա ջահելը ո՞նց կանի, ջահելը իր նամուսը կդնի խալիսի ոտի տա՞կ:

Ասադը շշմեց այս համարձակ ու իրեն համոզող խոսքի հարվածից:

— Այ՛շի,— շարունակեց Հասան բեկը,— եկան գեղի ջահել ջիուլին առաջ քաշեցին, ասին՝ մոլլա, աղսակալ, բեկ չկա, տվին սրանց իշխանությունը վեր գցեցին, դրին հարկերը վզներին, ձայնագուրկ արին՝ իրենք դառան գեղի իշխանավոր: Լա՛ վ: Մեչիտն անարգեցին— էս էլ թող Ալլահը ինքը վերցնի: Ամա որ ուզում են կնանոց չադրան, նամուսը պատռեն, տանեն կնկան գցեն ժողովները, դուռը քթիդ վրեն կողպեն — սրան կդիմանա՞ ք:

Ասաղը վրդովվեց: Մյուսները հետաքրքրվեցին և թողին, որ երկուսը խոսեն այս մասին:

— Ես չեմ դիմանա,— ասաց Հասան բեկը պատասխանելով նրանց տեղ,— դաչաղ կընկնեմ, կերթամ օլքա-օլքա կկորչեմ, նամուսս չեմ զցի ոտքի տակ: Ասա՛ դ,— դարձավ նա վերջապես ճիշտ հասցեին,— մարդ կարող ա օրենքն ու մեջիտը թողնի, մարդ աստված էլ կուրանա, բայց իր կնկան չի ուրանա: Էս մեկը դրուստ ա:

Ասաղը ինչ-որ անախորժ մտքից խայթվեց և շրթունքները սեղմելով մռայլվեց:

— Դրուստ ա,— սրտանց ասաց Ասաղը քնից զարթնածի պես:

— Էդ եմ ասում, հա՛, հա՛ ...

Ասաղը հանկարծ ձին մտրակեց, հավասարվեց Հասան բեկին և վճռական կերպով ասաց.

— Բեկ, մի կնիկ ունեմ: Թե նրա նամուսը մինչև վերջը պահեցի, էդ էլ ինձ համար հերիք ա, մնացածը հող ա, հարստություն ա, հաշիվ չունեմ: Ես կնկա գիժ եմ:

Հասան բեկը ականջները սրեց.

— Հա՛: Բա որ սկսեն կնանոցը հավաքել, ո՞նց ես անում:

— Չեմ թողնի, ի՛նչ ես ասում, բեկ:

Հասան բեկը բերանը ծոմեց.

— Այ՛շի, թողնո՞ւմ եմ, որ կնիկը իր հալին մնա՛ ... կնիկը որ իրան պահի, դրուստ ա, շատ էլ նրա նամուսին դիպչել չես կարող, ամա որ հազար բանով խաբում դուրս են քաշո՞ւմ... կնկա դիմացկունությունն էլ անվերջ հո չի: Մի տեղ կկտրվի՛ :

— Էդ ա, է՛, որ մարդու սիրտը պղտորում ա:

Հասան բեկը լռեց: Նրա երկարավուն գանգի մեջ այդ բոպեին պտտվում էին այնպիսի մտքեր, որ Ասաղի համար թունավոր էին ինչպես հաշի՛շը, և ծերուկը հետզհետե վարակում էր նրան այդ ախտով...

Ասաղը նայեց նրա աչքերին, ուզենալով թափանցել նրանց հատակում լողացող մտքերը:

Հասան բեկը շարունակեց.

— Կնիկդ մեկին հավատաս, մեկելին հավատաս, հո աշխարհքին չես կարա հավատա, չես բաց թողնի կնկանդ, որ գնա աշխարհք ման գա, դառնա տուն: Հիմա բանն էն ա, որ կնկան աշխա՛րհք են հանում — էստեղ ա է՛ սատանի չարխը... կասկածը զցում են սիրտդ. ո՞նց չկասկածես: Կնիկդ չի ուզի գնալ՝ կգան սիրտը կգողանան: Կուզի գնալ, չես թողնի՝ կքաշեն կտանեն: Կսեղմես՝ կփախչի...

— Կսպանեմ,— գոչեց Ասաղը խռովահույզ կերպով:

Նրանք հիմա գնում էին լճի խիճերի վրայով: Քամին սկսեց փոփոացնել նրանց յափնջու փեշերը: Յրտում էր:

Հասան բեկը աչքը գետնին՝ սկսեց նորից.

— Դրա համար եմ ասում, որ նրանց չի մնա: Իշխանությունը իմ ինչի՞ն ա պետք: Ե՞րբ եմ ես իշխանության դեմ կադնել: Ապուպապերից սկսած շատ ենք տեսել իշխանություն: Հարկի, հողի,

ապրանքի վեճ շատ ենք ունեցել, կռիվ արել: Գյոռխասենն որ գնաս՝ ապուպապերից սկսած մինչև հերս՝ թաղվածի կեսը կամ արյան վրեժի համար ա պառկած, կամ նամուսի: Էդ բանում ես հպատակչեմ: Ղաչախ կընկնեմ, կգնամ Պարսկաստան, օլքա-օլքա կկորչեմ, նամուսս չեմ տա:

— Դրուստ ես ասում,— ասաց Ասադը ոգևորված:

— Դրուստը դրուստ ա, համա դու խալխին հասկացրու, որ ուզում են խրճիթում կնանոց հավաքել, մարդ ու կնիկ իրար գցել Կոմուն են ուզում սարքել:

— Ո՞նց թե կոմուն,— հարցրեց Սոյունը:

— Երևանա կողմերում սարքել են: Տները խառնել են իրար, մարդ ու կնիկ սաղ իրար բերել, մեկտեղ ապրեցնում են: Մեր գեղում էլ կը սարքեն:

— Էդ ո՞վ կգնա...— քմծիծաղ տվեց Ասադը:

— Ո՞վ: Դո՛ւ, էս մեկը, էն մեկերը:

Ասադը թունավորվեց ծերուկի դեղահատերից: Ճիշտ է, նա իբրև չքավոր գյուղացի, հենց իբրև գյուղացի մտերմաբար էլ խոսելիս ոչ իր դասակարգի մարդու հետ՝ իր մի կողմը զգույշ էր պահում — համենա յն դեպս... իհարկե, գիտեր, որ բեկի միտքը՝ ինչ էլ որ լինի՝ նենգավոր է վերջապես: Բայց նրան դառնացրեց այն, որ ծերուկի ասածի մի մասը նրա համար ճիշտ էր, համոզիչ: Նա լսել էր կոմունի մասին, ինչպիսի անհեթեթ գույներով որ ներկայացնում են հեռավոր, խուլ անկյուններում այդ կոմունը, տեսել էր «խրճիթները», ուր կանայք սովորում են, ինչպես որ կարող էին տեսնել կրքոտ, խանդոտ երիտասարդի աչքերը:

«Այո, այս մեկը դրուստ է ասում»:

Ականջ էր դնում Սոյունը այս բոլորին և աշխատում էր «դրաղ» մնալ: Մի քանի անգամ նա հը՛մ, հը՛մ արեց, ժպտաց: Նրան հասկանալի էր Ասադի ներքին հուզմունքը — տաքզլուխ, կրքոտ երիտասարդը գեղեցիկ կնիկ ուներ: Բայց զգույշ պահելով իրեն բոլոր կողմերով՝ Սոյունը լսում էր՝ զրույցից գողանալով այն, ինչ պետք էր իրեն:

Լռեցին և մյուսները: Նրանց զրույցի տեղ ավելի բարձր լսվեց ալիքների արագ աստմատիկ շնչառությունը խճերի վրա, ձիերի վագրը և ռիթմիկ նվոցը:

Դարձյալ նրանցից ամեն մինը թաղվեց իր ներքին մշուշալից անորոշության մեջ: Գնում էին նրանք և ամեն մեկի զգուշավոր, միշտ «մի կողմով» երևացող միտքը խուզարկելով այդ մշուշի մեջ մոտակա իրերն ու կերպարանքները՝ թափանցել էր ջանում հեռավոր մի գալիք, և բացի տարտամ ձևերից ոչինչ չէր տեսնում դիմացը, ինչպես իրենց լեռների թավուտներում, ուր հաճախ քայլել է նրանցից ամեն մեկը՝ միշտ սպասելով և միշտ չիմանալով, թե որտեղ է թաքնված դարանը: Նրանց գյուղացի ուղեղը ստեղծած ուներ ներկա կյանքի պատկերը. դա տեսնում էր, բայց նրան պետք էր դրա հետևը թաքնված թելերն ու խճանքը, այս ամենի իմաստը, որ լավ կշռեր իր անելիքը:

Եվ ահա այդ խճանքի մասին խոսում էր լեռների հին, փորձված գայլը և իր սառը, կոշտ ճանկերով շոշափում էր նրանց հոգին...

Սոյունը փորձող մարդու պես ժպտաց, ծոծրակը քորեց և անվստահ հարց տվեց Հասան բեկին.

— Լավ, Հասան բեկ, բա սրա վերջը ի՞նչ ա ըլելու: Ո՞նց ես դու վարավուրդ անում:

Հասան բեկը բոլորովին չմատնեց, որ նկատում է նրա հետաքրքրությունը: Ասաղը նորից խթեց ձիու ասպանդները, մոտեցավ Հասան բեկին:

— Վե՞րջն ընչիդ ա պետք,— հեգնորեն հարցը դարձրեց Հասան բեկը Սոյունին:

— Բանը վերջն ա,— ասաց Սոյունը,— հիմիկվանը ի՞նչ...

Հետո մի փոքր էլ համարձակվեց.

— Ես ընենց եմ վարավորդ անում, որ հիմի աղքատին առաջ են քաշում,— էս դրուստ ա: Հարստին սեղմում են,— էս էլ ա դրուստ: Ամա վե՛րջը, վե՛րջը, ի՞նչ ա ըլելու: Քու խելքն ի՞նչ ա կտրում...

Հասան բեկը լավ թափանցելով իր շրջապատողներից ամեն մեկին հուզող թաքուն միտքը՝ չվախեցավ համարձակ ու ճիշտ խփել նշանին:

— Վերջի էն ծերը էս ծերից ա երևում: Բանը հարստի, աղքատի մեջ ա: Ասում են՝ հարուստ, միջակ, չքավոր — չէ՞: Դե հիմի քանի հարուստ ես՝ գլխիդ պտի տան, աղքատ ես՝ առաջ պտի քաշեն: Բա միջակի բա՞նը՝ կասեք: Միջակը թե հարստացավ՝ գլխին կտան: Ամա էն էլ կա, որ՝ թե չքավորն էլ ուզեց աղքատությունից դուրս գա՝ նրա էլ գլխին կտան:

— Էդ ի՞նչ դուրս էկավ,— տարակուսեց Սոյունը:

— Դուրս եկավ, որ հիմի հարստության թշնամի են: Էհ, հարստի ու միջակի բանը հեշտ ա: Կասեն «կար՝ հիմի չկա»: Դու աղքատի բանն ասա ո՞նց ա ըլելու, որ առաջ գոնե հարստից մի բան պոկում ապրում էր: Հիմի ումի՞ց ա պոկելու: Վերջը աղքատություն ա ...— Սակայն և իսկույն մշուշապատեց.— Դովրան ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուռ գա: Ճակտի գիր ա: Չտեսածներս որ տեսանք, ասել ա՝ է՛լ չտեսածներս պտի տեսնենք:

— Է՛դ ա, է՛, որ վերջը չես իմանում, թե ո՞ր ա հասնելու, ի՞նչ ա ըլելու:

— Բա՛ ... վե՛րջն ա բանը: Վե՛րջը չենք իմանում՝ համբերում ենք, որ իմանանք՝ ո՞նց կհամբերենք: Հը՛ ... հիմիկվանից ամեն մեկս իր անելիքը կանի, իրար կգգենք, է, բալամ, շատ եմ աշխարհք ման էկել, սար ու ձոր տեսել, գլխովս քամի շատ ա անց կացել: Ա՛յ, թվանքն ի՞նչ ա... Տա՛սը տարի քամակիդ ման կածես՝ մենակ մի օր պետք կգա: Համա էդ մի օրը ո՞նց իմանաս: Է՛ն որ տասը տարի ձեռիցդ վեր չես դրել՝ հլա գիշերներն էլ գլխատակիդ էս պահել— մեկ էլ էնպես մի սհաթի դուշմանը դեմդ կկադնի, որ տասը տարվա մեջ հենց մենակ էդ սհաթին թվանքդ դրել ես պուճախում: Ա՛յ վերջը. ի՞նչ իմանաս...

Ունկնդիրները կաշկանդվում էին:

— Դրուստ ա,— ասաց Սոյունը,— դովրան ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուռ գա: Տակը որ էլավ գլուխ, գլուխը տակ, կարող ա նորից շուռ գա:

— Ամեն բան ալլահից ա: Ասել ա էս էր ալլահի ուզածը: Այ շուռ տվեց, ասել է էդպես պտի ըլի: Վաղն էլ որ ուրիշ կերպ շուռ տա՝ էնպես պտի ըլի: Ամա ինչ որ էգուց ա ըլելու, էդ ոչ ով չի իմանա, էդ իմանում ա ժամանակը: Ասած ա՝ ամեն բան ժամանակին ա մտիկ տալի, ժամանակը հեջ բանի մտիկ չի տալի: Ես իմը վճռել եմ, թող էսօր էլը կադնի իմ դեմ, էս էլի դեմ չեմ կադնի: Ինչքան կարամ, իմ ուժն ու կարողությունն էլ ձեռից բաց չեմ թողնի: Էսօր էլը խելքահան ա ըլել, էգուց խելքի կգա:

Մուրն ավելի խոժոռվեց լճահովտում: Լիճը հազիվհազ պարզում էր իր խունացած արճճի դեմքը: Միայն վերևը լայն բացվեցերկնքի լույծ պատուհանը, և աստղերը սկսեցին ծիկ անել իրենց ոսկի թարթիչներով:

Ճամփորդները լռեցին: Հոգնածությունը թե տարտամ մտքերը կտրեցին նրանց խոսքի թելը, և նրանք ոտ վերցրին:

Այս բոլորի մեջ անխոս, լռահոս ջրի պես հետևից գալիս էր Ալի-Նաբին:

Նրա մոայլ աչքերը միշտ գետնի մի գծով տող քաշելով, վեր չէին բարձրանում: Նրա ցից քունքի վրա ուղիղ գծով շեշտված սպին՝ խանչալի արձանագիրը— դեմքին խստագույն լրջություն էր տալիս: Ոչ մի մկան չէր շարժվում նրա դեղնավուն այդ դեմքին: Ցախ-ցախ բեղերի ու վատ խուզած մորուքի արանքներում պողպատի պես սեղմված էին նրա զուսպ շրթունքները, որ երբեք տրամադիր չէին մի բառ բաց թողնելու իգուր: Միայն աչքերն էին, որ ուշ-ուշ ճալում էին: Երբ նա մի փոքր ետ մնաց թամբը ուղղելու՝ Սոյունը հարցրեց Ասադին.

— Լսիր, Ասա՛դ, էն ի՞նչ պատմություն ա Ալի-Նաբու և Ռաշիդի ախպոր մեջ:

— Չեմ իմանում,— փսփսաց Ասադը,— մի անգամ Ալի-Նաբին ու Ռուշանը գնացած են ըլել որսի, Ռուշա՛նն ա թվանքը կրակել Ալի-Նաբու վրա, թե՞ թվանքն ա հանկարծ բացվել:

— Ի՞նչ ա ասում Ալի-Նաբին:

— Բա՛ն կիմանաս Ալի-Նաբուց...

— Ո՞նց են իրար հետ:

— Լավ են երևում:

Հասան բեկը հը՛մ արեց ու լռեց՝ գուշակելով գաղտնի ռիսկալույթյան մի գործ Ալի-Նաբու և Ռաշիդի եղբոր մեջ: Ու ոսկով լի քսակ գտնողի պես թաքցրեց այդ գաղտնիքն ու լռեց:

Մթան մեջ, քամու շնչի հետ մի ծխահամ եկավ. խոպոտ հաչեց մի ծեր շուն: Փոքրիկ մի ճրագ ծակեց խավարը, օրորվեց, բաց ու խուփ արեց ու կուլ գնաց:

Հասան բեկը ձին կանգնեցրեց.

— Ի՛նչ եմ ասում, Ասադ:

Ասադը ձին հավասարեցրեց նրան:

— Կհասնենք տուն, ձիերը քաշի գոմը և գնա Ղասում աղին ասա, որ կոռպերատիվից իր ուզածները բերել եմ:

— Գլխիս վրա:

— Տուն չես գնա: Կգնաս Քյարամի, Հյուսեինի հետ հաց կուտես՝ հետո: Իմացա՞ր:

— Իմացա:

Մտան գետնափոր խրճիթների և աթարի բուրգերի մեջ: Շները զարթնեցին:

Ասադը ընթրիքից հետո գնաց իր խրճիթը, որ մեջքը տված ծուռ ու մուռ փողոցին՝ բերանն արել էր մյուս խրճիթներին:

Շունն ուրախ եկավ խառնվեց նրա սրունքներին:

Նա մոտեցավ դռան, ականջ դրեց և հետո հանկարծ ամուր թակեց: Իսկույն ներսից կինը վազեց դուռը բանալու:

— Քնած չէի՞ր:

— Քնած էի,— քթի տակ փնթփնթաց կինը թարժած եղած:

— Լավ շուտ իմացար...

Ասաղը լուցկին խփեց, նայեց ներս, իր կնոջը և դուռը ինքը փակելով, կոշտ ձայնով ասաց.

— Գնա տեղդ:

Կինը վազեց մտավ անկողին: Նրա սև ու ճապուկ օձի մարմինը կծիկ դառավ վերմակի տակ:

Ասաղը նայեց նրա մրոտ, բայց գեղեցիկ, արևատ դեմքին և անհասկանալի գայրույթով ատամները սեղմեց: Ուզում էր բան հարցնել, չէր իմանում ինչ: Հանեց շորերը, գցեց թոնրափին, արխալուղը ծալեց դրեց բարձի տակ և վերմակը քաշեց վրան:

Կինը քնեց:

Ասաղը մեջքի վրա պառկեց և գլուխն առավ թևերի տակ: Սկսեց մտածել: Ճամփի գրույցը արդեն հիվանդացրել էր նրան: Նա, որ իր ներքին խռովքների համար ոչ ոքի չէր դիմել բացատրության՝ այսօր անսպասելի մի գրույցում բացատրվեց: Նա հասկացավ, որ իրեն տանջողը իր խանդն է, խանդը՝ նոր տեսակի, անհասկանալի: Նա խանդում էր իր կնոջը, բայց ո՞ւմ դեմ—ոչ մի փաստ չունեի իր մտքում, թեև շատ էր կնոջը տանջում հնարովի փաստերով ավելի նախագգուշության, քան թե մեղադրելու համար: Նրան տանջում էր խանդը բոլոր մարդկանցից, ամենքին մտացածին կերպով մոտեցնելով իր կնոջը: Նրան պաշարել էր այդ խանդը, բայց նա փոխանակ հանգցնելու, ավելի էր արծարծում. աշխատում էր միշտ տեսնել նրան, ինչպես օձին, որից և՛ փախչում ես, և՛ հետաքրքիր ես տեսնելու: Նա վաղուց սկսել էր խանդով զբաղվել՝ ինչպես սկսում են ծխել, խմել: Դա և՛ թույն էր, և՛ հաճելի— ինչպես հաշիշը:

Խանդը միշտ թարմ էր պահում նրա մեջ իր կնոջը գեղեցիկ տեսնելու զգացումը: Երևակայելով իր կնոջը ուրիշների գրկում՝ նա ավելի էր լցվում կրքով:

Նա կպավ կնոջ լույծ տաք մարմնին և զարթեցրեց նրան...

Իսկ հետո սկսեց գայրանալ կնոջ վրա: Ի՛նչ էր ուզում նրանից՝ լավ հաշիվ չտվեց: Ասել նրան, որ չդավաճանի իրեն՝ հին խոսք էր և անգոր, թեև դրանով ազդում էր իր կնոջը և նրան երկյուղի տակ պահում: Նա տարտամորեն զգում էր, որ իր կնոջից ուզում էր պահանջել մի բան, որ կինը չէր կարող կատարել նրա համար— չքացնել «խրճիթ»-ները, կանգնեցնել չադրան հանելու և կնոջն ազատագրելու հեռվից մոտեցող արշավը և վերջապես՝ որ չքացներ նրա սրտի գալարվող, անախորժ մատներով շոշափող սողունը— խանդը...

Նա ուզում էր, որ այդ բոլոր կրքերի հնոցը լուծեր իր անգոր, բայց իր համար գեղեցիկ կինը:

Օձերի կծիկների պես գալարվում է գյուղը, գալարվում դանդաղ, անաղմուկ: Նրանք պիտի պրկվեն մի օր, որ սեղմեն, խեղդեն իրար կամ սա, կամ նա: Նրանց մարմինները դեռ չեն շոշափում իրար: Նրանք երկու դասակարգ են, իրար կողքի, իրար մեջ: Նրանցից ամեն մի կծիկը դե՛ռ ինքն իր մեջ է խճճված անհատ-անհատ, թայֆա-թայֆա...

Մինչև լույս գիշերները Հասան բեկի նվազ ճրագը լուսավորում է դարանակալների խոժոռ դեմքերը: Նրանք անվերջ փսփսում են: Նրանց մեջ կարելի է տեսնել մի երիտասարդի, խրճիթավար կոմերիտական Հեյդարին, որ քաղցր-մեղցր ժպիտով, կանացի շարժումներովինչ-որ բաներ է բացատրում նրանց: Սովերի պես մթնշաղին մեկ-մեկ նրանց տան մոտով սահում և հանկարծ կուլ է գնում նրանց տան բակում Ալի-Նաբին և գիշերը լուսացնում գոմում:

Իսկ ցերեկները գեղամիջին կարելի է երբեմն պատահել Հասան բեկի որդի Հյուսեինին, որ բարձր քրքջում է Ռաշիդի հետ, որը նոր էր ընդունվել կուսակցության մեջ: Հանելուկային է դառել գյուղխորհրդի նախագահ Ջաֆարը: Ո՞ւմ հետ է, ի՞նչ բանի է— ոչինչ չի հասկացվում: Գյուղում ինչ-որ բան է կատարվում. նա թաքնված է փսփսոցների, հայացքների վարագույրի հետև...

Հեյդարը շուտ-շուտ էր գալիս Հասան բեկենց տուն: Նրա կապարագույն արատավոր դեմքը միշտ տհաճ մի ժպիտ ուներ, որ վատ էր սքողում նրա խարդախ մտքերը: Նա այս տանը արդեն տան մարդ էր: Հասան բեկը շատ էր կանչում նրան և հաճախ իր որդիների հետ զրույց էր կազմակերպում: Դա լինում էր ճաշերին և ընթրիքներին: Հեյդարի միջոցով իմանում էին լուրեր, տեղեկություններ: Նրա մոտ բաց էին անում իրենց «գաղտնիք»-ները:

Մի գիշեր Հասան բեկն ասաց.

— Մի գաղտնի գործ ունեմ, Հեյդար, քեզ մոտ ուզում եմ բաց անեմ:

— Ի՞նչ կա, բեկ:

— Ամեն ժամանակ իր սազն ունի: Ա՛յ, տե՛ս, Հեյդար, դու որ կոմերիտ ես դառել — ժամանակի հրաման ա: Ես իմ ժամանակի սազն ածեցի պրծա. հիմի ժամանակ է, որ Հյուսեինը, Բայրամն ու Ալին իրենցն ածեն: Կառավարությունը վեր բան ա. որ եկավ՝ պտի խոնարհվենք: Ի՞նչ անեն սրանք, որ լավ ըլի: Ի՞նչ կասես:

Հեյդարը չնայած իր թուլամորթ բնույթին, բնագործ կռահեց Հասան բեկի միտքը:

— Շատ դրուստ ես ասում, Հյուսեինը, Ալին ու Բայրամը հին կյանքով չեն կարող ապրել: Պիտի մտնեն կուսակցության մեջ:

— Այ ապրես, էդ եմ ասում: Ես գնացող եմ, սրանք մնացող: Աշխարհքը նորում ա: Ուզում եմ, որ դրանով իմ էլին մի օգուտ տամ, որդիքս գոհ բերեմ նրան:

Ուշ աշունը, թեև օդի մեջ սառնության մի կծող նշույլ կար, բայց արևկող տեղերում քաղցր ջերմություն էր պահած դեռ:

Հասան բեկն ու Ղասումը նստել էին վերջինիս տան դռանը և դիտում էին արևի տակ փռած ցորենը: Կողքի տան դռանը նստած էր Սոյունը, որ նույնպես արևկող էր արել:

Ղասումը մտիկ տվեց նրան և ձայն տվեց.

— Հը՞, Սոյուն, հողը փեյնո՞ւմ ես գարնան:

— Ո՞վ ա իմանում, տեսնենք:

Ու Սոյունը աչքերը հեռուն գցեց մտածկոտ: Ղասումը մտիկ տվեց նրա ճղրիկ աչքերին, որոնց մեջ ոչ մի միտք չէր փայլում:

— Բա առանց փեյնելու կըլի՞:

— Հողաբաժանք է ըլելու, ի՞նչ իմանամ ո՞ւմ կընկնի իմ հողը: Տեսնենք ի՞նչ կըլի:

Ղասումը քթի տակ ժպտաց:

— Ի՞նչ պիտի ըլի: Ինչ որ կուգես՝ էն էլ կըլի:

— Էդ ո՞վ ա իմանում: Հող բաժանողը հո ես չեմ ըլելու:

— Բաժանողը դու չես ըլի, քու մարդը կըլի: Մին չի՞:

— Ո՞վ ա իմանում իմ մարդը ո՞վ ա:

— Էդ ա է՛, որ պետք ա քու մարդը ճարես:

Այդ բոլորին մյուս տան պատի տակից ծուլ-ծուլ վեր կենալով մոտենում էր երկրորդ հարևանը՝ Կատիրը:

— Հը՞, հողի բանն եք ասո՞ւմ... Բա՛ր աջողում:

— Աստծու բարին,— խուլ պատասխանեց Ղասումը և դարձավ կրկին Սոյունին,— դրա ճարը կա:

— Հա՛, ո՞վ ա իմանում, տեսնենք: Ու երկդիմի ժպիտով առաջ եկավ դեպի խոսակիցները: Հավաքվեցին մի քանի հոգի և սկսեցին զրույցը, որ ավելի շուտ նման էր թղթախաղի, ուր խաղակիցները աշխատում են թղթերը լավ ծածկել:

Բայց զրույցն արժարժեց: Դա գյուղի անհատնում նյութի շուրջն էր— հողի, որ բնագրի պես ուժեղ, կաշկանդող ձեռքով քաշում է ամեն գյուղացու:

Լուռ էր միայն Հասան Բեկը: Միայն երբեմն աչքերի ցուլերը լուսարձակի պես պտտեցնելով խոսակիցների աչքերի մթության մեջ, նրանց տակին թաքնված մտքերն էր խուզարկում: Նա լավ էր հասկանում երկդիմի Սոյունին, նրա ամեն տատանումը այս «բարեկամից» այն «բարեկամը»: Բայց դեռ սպասում էր, որ նա բացվի: Եվ վերջը Սոյունը բացվեց:

— Ինձ ոչ հողն ա վախացնում, ոչ էլ հողաբաժանքը: Ամա որ չես իմանում, թե ո՞ւմ հետ գնա՛ս... Թե չքավորի հետ ես գնում վախում ես նրա զորը քեզ խեղճացնի: Հարստի հետ ես գնում՝ նրա հետ էլ չես կարող ոտ մեկնել: Էստեղ ի՞նչ կանես...

Հասան Բեկը ուղղակի կտրեց.

— Զքավորը միջակի հետ էնքան կկենա, ինչքան որ միջակի զորը քիչ ա: Միջակը զորը քիչ ավելացրեց թե չէ՝ չքավորը պիտի հուպ տա: Ամա հարուստը միջակին կպահի, որ ինքն էլ մնա: Զորը զորի դադրը կիմանա:

Ղասումը գլխի շարժումով հաստատեց նրա խոսքը:

— Աղալար,— շարունակեց Հասան Բեկը,— միջակը հարստանալ կուզի՞ թե չէ: Թե միջակը միջակ ուզի մնա՝ էլ ո՞ւր ա աշխատում: Միջակի ուտողը ավելանո՞ւմ ա թե չէ, էդ ինչո՞վ ա լցնելու էդքան բերանը: Ամա որ ուտողն ավելացավ՝ էդ հո ասել ա աղքատացար: Էլ ուր մնաց միջակդ... Ախր ի՞նչ խելք թե գեղը աղքատ չպիտի մնա, գեղը պտի հարստանա:

— Դրուստ ա,— ասացին բոլորը թեթևացած:

Ազդեց:

— Համա,— մատը բարձրացրեց Հասան բեկը,— զառի գինը զարգյարը կիմանա: Հարստություն ունեցողը կալահի հարստություն ունեցողին: Դուք պտի մեզ գաք:

Ձայն չհանեցին, բայց զգացվում էր, որ համաձայն էին: Այսինքն՝ համաձայն «միջակաբար»:

«Ո՞վ գիտե, տեսնենք:»

Եվ երբ ցրվում էին, Հասան բեկն ասաց.

— Կգան մեզ հետ, ամա «ոսկոր բերող շունը ոսկոր էլ կտանի՝»:

Քյարամը, Հասան բեկի կրտսեր որդին, գեղեցիկ երիտասարդ, ավելի խորամանկ քան խելացի՝ սուսուփուս կյանք էր վարում: Նրան կարելի էր հաճախ տեսնել «խրճիթում» լրագիր կարդալիս (Հասան բեկն ու իր երեք որդիները գրագետ էին): Միայն երբեմն երեք գյուղացիները հավաքվում էին, պազում պատի տակին՝ Քյարամը շատ անգամ փոխարինելով Հեյդարին՝ կարդում էր լրագիրը և բացատրում գյուղացիներին: Նա խոսում էր հանդարտ, խելացի բայց վերջ ի վերջո նենգորեն:

— Պետք ա առաջ քաշեն աշխատողներին, ասել ա՝ իշխանության համար աշխատողներին: Բոլորն էլ աշխատում են իշխանության համար, ասել ա՝ բոլորն էլ հավասար են: Հարուստն էլ, աղքատն էլ— գյուղացիներ են: Գյուղացին հարստացնում ա տերությանը: Ասել ա գյուղացիները տերության համար հարազատ են:

Չնայած Հասան բեկի ձայնը վերականգնելու համար դիմում կար տված ուր հարկն է, բայց նա գեղամեջ չէր գնում, ավելորդ մտքերի տեղիք չտալու համար: Մեջ էին ընկած նրա երեք որդիները, որոնք թեկնածության դիմում էին տվել կուսակցության մեջ ընդունվելու:

Չղջիկների պես— «ոչ մուկ, ոչ թռչուն»— մթնշաղի մեջ թռչում էին սրանք, աշխատելով ընտելացնել իրենց կերպարանքը գյուղացիների աչքին:

Սրանց փոխարեն Հեյդարը որ նոր ընդունված էր կուսակցության մեջ՝ գյուղի անկյուններում փսփսում էր Օրուջի մոտ.

— Ջա՛նըմ, կուլակն ու միջակը ո՞վ ա ջոկում: Կուսիրահանգիչն էլ չի իմանում... Տղեն ուսումի տվեց— կուլա՞կ ա: Իստակ շոր ա հագնում— կուլա՞կ ա... խրտնացնենք՝ վեր կենա քոչի գնա ուրիշ տե՛ղ, գլխացավանք դառնա՞: Միջակին էլ ո՞նց ես տանում չքավորի հետևից, թե պտի ստիպես որ աղքատանա...

— Ո՞վ ա ասում,— դեմ է առնում Օրուջը,— միջակի հարստանալուն կուսակցությունը դեմ չի:

— Բա՛, էդ եմ ասում: Կուսակցությունը կուզի որ գեղն աղքատանա՞... Միջակին պտի թողնես հարստանա, որ ուզենա մեզ հետ գալ: Հասան բեկն ես ասում, շատ էլ որոշ չի— կուլա՞կ ա, թե միջակ: Տնտեսությունը քայքայվում ա:

— Ուղտն ինչքան էլ սատկի՝ կաշին մի իշաբեռ ա:

— Ես էլ էի ասում. ամա էդպես չի: Էս տարվա հաշվառումըցույց կտա: Բան չունեն, մնացել ա հին սեփականատերի հպարտությունը— չեն ուզում ցույց տան թե ընկած են Դովլաթդան դյուշգյո՛ւն

ջանում: Աղքատ՝ հպարտ: Հայրը կոտորված ա, որդիներն էլ նոր մարդիկ են: Պետք է ազատենք հին աղաթներից: Բան չեն ասում, պետք ա լավ մտածել էս մասին:

— Բա՛ ի՞նչ ա ասում Ռաշիդը:

— Ռաշիդը գիժ մարդ ա, ջա՛նում: Մի անգամ նովրուզ բայրամի օրը Հասան բեկը նրան նվեր չտվեց՝ նեղացավ: Ախր ինչի՞ համար պիտի նվեր տար: Նրա համար, որ Ռաշիդը նրա բատրա՞կն ա. Ռաշիդն անգիտակից ա, նվեր, ոշվաթ շատ ա սիրում:

Օրուջը հաստ շրթունքները ծոմեց.

— Չեմ իմանում, ախպեր:

— Հետո՛ քեզ մի բան էլ ասեմ,— ու Հեյդարը ձայնը ցածրացրեց,— էս որ մենք սաղ գեղը չորս կողմից կրակ ենք տալի՝ խալխն ածում մեջը, էսքան գազանը որ պատին ենք սղմում ու դեմը կաղնում՝ սրա վերջն ո՞ւր ա գնում:

Օրուջը մտածեց այդ մասին: Հեյդարը կռահեց, որ նա հասկացավ իր ականարկը: Շարունակեց.

— Գիտե՞ս ինչեր են ասում մեր մասին կուլակները: Հը՞, զարմանալի մարդիկ են նրանք էլ...

— Ի՞նչ,— սրվեց Օրուջը:

Հեյդարը նշանակալից մտիկ տվեց Օրուջին.

— Ասում են՝ Օրուջը, Հեյդարը, մյուսները թե մեզ էն տեղը հասցնեն, որ էրեխեքս սովից պտի կոտորվեն՝ կգնանք սաղ քյուլֆաթով սարից վեր կգցենք մեզ: Էն գիտես ինչ ասել ա՞...

Օրուջն իր մեջ թարգմանեց դրա իսկական իմաստը: Հեյդարն ավելացրեց.

— Բա ուզում ես որ բանն էդտե՞ղ հասնի: Էդքան դաչաղը որ գլխից ձեռ վերցնել տաս ու գցես սարերը՝ ո՞վ ա դրանց ջուղաբ տվողը— կուսհրահանգի՞չը, թե ես ու դու...

Օրուջը Հեյդարի երկյուղը թեև չափազանցրած՝ բայց որոշ չափով ճիշտ էր գտնում:

— Էս տեսակ գործերի միջին արուն կա: Կուսհրահանգչին ի՞նչկա որ... Ամա ասենք նա ինքն էլ էր ասում «կամաց-կամաց»: Դրուստն էլ էդ ա, այժի՛...

Օրուջը չնայած իր անակտիվ բնավորության, ազդեցիկ էր կուսբջիջում: Նրան համարում էին գյուղի իրականությունը լավ իմացող, տակտով երիտասարդ: Նա առանձնապես զգայուն էր դեպի միջակ տնտեսությունները — ինքը միջակ էր: Ուստի և «արյունով» պաշտպանում էր միջակի քաղաքականությունը, և իրեն այդպես էլ համարում էր.— ծայրահեղությունները զսպող կուսակցական: Ահա թե ինչո՞ւ միշտ չափավորում էր Ռաշիդի եռանդը, որին նա համարում էր վայրենի, անկարգ և աշխատում էր ընկերների միջոցով նրա «փեշը քաշել»: Ռաշիդի ասածները կուլակների մասին նա ճիշտ էր համարում իր մեջ, մյուս կողմից հնարավոր էր կարծում Հեյդարի երկյուղները կուլակների տեռորի մասին: Բայց զգում էր, որ իրենց վրա էր հոսում կուլակների և միջակների մի մասի դիմադրական տարերքը: Միջակի և չքավորի դաշինքը նա ընդունում էր, բայց թերահավատ էր շուտ իրագործվելուն: Մյուս կողմից էլ կուսհրահանգչի ասածները՝ «չխրտնացնել, զգույշ լինել, կազմակերպել կամաց-կամաց», — այս ամենը կաթվածում էր նրա կամքը, և նա չէր իմանում, թե ուր թեքվեր: Հետո՛ նա շատ բան էր սպասում «վերևից» — կկարգադրեն, կգան, կանեն, կարվի... կուս-բջիջի մյուս անդամներն էլ նրան էին լսում: Գյուղական նահապետական կարգապահության նման մի բան էր թագավորում այդ բջիջի մեջ: Ընդունում էին Օրուջի

հեղինակությունը, նրան համարելով մի մարդ, որ լավ էր կապում գյուղի հագար ու մի խճճված թելերի ծայրերը:

Ուստի և երբ Օրուջը գանգատվում էր Ռաշիդից՝ ասում էին.

— Ռաշիդի փեշից պետք ա քաշած: Նոր ա մտել կուսակցության մեջ, ուզում ա տակնուվրա անել գեղը:

Ու «փեշից քաշում» էին:

— Դու հլա խամ ես...

Գյուղում կամաց-կամաց սկսեցին խոսել, որ Հասան բեկը տնով տեղով «մոտեցել է կուսակցության»:

Առաջ ժպտացին, հետո սկսեցին տարակուսել, վերջն էլ գլուխները շարժեցին.

«Ո՞վ ա իմանում, աշխարհք ա»... Իսկապես. ի՞նչ չէր տեսել վրեժի, դավերի, ատելության ու նյութական հաշիվների անթիվ լեռնային գյուղը հին աղաթների ժամանակ: Հին գյուղը՝ արյան թելերով խճճված հին գյուղը...

Եվ մարդիկ լռեցին... «Հիմի էդպես ա. գելն ու գառը միասին են արածում»:

Մի երեկո Հեյդարը ուրախ-ուրախ ներս մտավ Հասան բեկի օդան:

— Հը՛, խեր ա՞...

— Գործը գլուխ ա գալի,— ասաց Հեյդարը շնչասպառ,— ընտրական հանձնաժողովը վերականգնում ա մեր ձայնը... քունը, Ղասումինը, Մուսայինը, Իսմայիլինը... Ձեզ կհաշվեն միջակ, Ջաֆարի հետ էլ եմ խոսացել, Օրուջի հետ էլ:

Հասան բեկը կնճռեց իր փորձված ճակատը: Բախտը շուտ էր գալիս...

Եվ իրոք ընտրական հանձնաժողովն աշխատում էր վերականգնել ձայները...

Ռաշիդը գեղամեջում բռնեց Օրուջին.

— Լա՛վ: Ասել ա ընտրական հանձնաժողովի, գյուղխորհրդի, կուսբջիջի առաջ Հասան բեկն ու իր ընկերները դառան միջա՞կ... Լա՛վ գործի վրա ենք:

— Տնտեսություններն էդպես ա,— մեղմ ու մոայլ պատասխանեց Օրուջը:— Կուլակը հո միշտ կուլակ չի: Տնտեսությունը նվազեց՝ դառնում ա միջակ:

Ռաշիդը ծուռ-ծուռ մտիկ տվեց նրան:

— Ի՞նչ ես ծուռ-մուռ մտիկ տալի: Բա հո փափա չի՞ — գեղի գործ ա: Կուսիրահանգիչն ասել ա՝ չխրտնացնել անկուսակցական մասսային: Կուլակը միջակ ա դառնո՞ւմ — ավելի լա՛վ... թող քայքայվի:

— Ձայնը վերականգնում ես, թե քայքայվի՞:

— Դու ի՞նչ ես ուզում, ախպեր: Տնտեսությունները քայքայենք, գեղն աղքատացնենք, թե ինչ ա սոցիալի՞զմ ենք շինում: Հլը խամ ես, սխալ ես:

— Իսկի էլ. Հասան բեկը կուլակ ա:

— Կուլակ չի: Դրուստ ա՝ ուժեղ միջակ ա: Ամա որ ընկնի մեր ազդեցության տակ՝ մեզ հետ կգա:

— Չի գա: Հենց հիմի էլ նա կուլակ ա: Դարտակ բաներ ես ասում, կուլակը հեշտ հալով միջակ չի դառնա: Հը՛, Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան, Իսմայիլը միջա՞կ... Խելքդ հացի հետ ես կերե՞լ...

Օրուջը բերանը ծռեց Ռաշիդի վրա.

— Դու շատ ես գոռում. տես, չկոտրես:

— Այ տղա, էդ ի՞մ գործն ա մենակ, որ էդպես ես խոսում: Էդ բոլորիս, գեղի գործն ա՝ զգույշ: Շատ մի՛ գոռի: Տեսնենք ինչ կասեն ընկերները:

— Տեսնենք:

Նույն օրը երեկոյան բջիջի ժողովում քննվեց հարցը: Շատ շուռումուռ տվին՝ կուլակ, միջակ, քայքայված կուլակային տնտեսություն, ուժեղ միջակային տնտեսություն, վերջը եկան այն եզրակացության, որ Հասան բեկի, Ղասումի, Մուսայի և Իսմայիլի տնտեսությունները ճիշտ է, ուժեղ են, բայց չի կարելի նրանց կուլակ համարել:

Ռաշիդը բողոքեց այս որոշման դեմ և հարց դրեց, որ այս ամենի մասին տեղեկություն տրվի շրջանային կենտրոն:

Օրուջը զգուշացավ հակառակվելու և որպեսզի գործը չմեծանա և աղմուկ չբարձրանա՝ առաջարկեց, որ գրեն կուսիքահանգչին:

— Գրենք, թող կարգադրեն: Մենք մեր պարտականությունը կկատարենք: Իրենք գիտեն ինչ կանեն:

Որոշեցին գրել իրենց տարաձայնության մասին:

Երբ դուրս էին գալիս ժողովից և Օրուջն ու Ռաշիդը գնում էին իրենց տները, որ նույն ճամփի վրա էին, Օրուջը տխուր նկատեց,

— Էս խալիսի գործ բռնողը պետք ա գլխից ձեռ քաշի:

— Բա՞. պետք ա, բա ի՞նչ, — վրա բերեց Ռաշիդը:

Բայց Օրուջը չէր ուզում գլխից ձեռ քաշել:

Հեյդարը անձնական գործերի պատրվակով մի օր գնաց շրջանային կենտրոն: Կուսիքահանգիչը հարցրեց գյուղի գործերի մասին, և Հեյդարն սկսեց գանգատվել Ռաշիդից, որ նա քայքայիչ դեր է խաղում բջիջում, իր անհամբեր, սխալ վերաբերմունքով դեպի միջակները:

— Ռաշիդը շատ ա մեջքներս կոտրում՝ միջակին ու կուլակին մի տախտակի վրա դնելով:

Կուսիքահանգիչը հարցրեց Հասան բեկի և մյուսների տնտեսության մասին:

— Ջանըմ, ասում են կուլակ: Նրանց որ բեկ են ասում՝ անուններն ա: Տնտեսությունները քայքայված ա:

— Լավ: Ռաշիդն ի՞նչ ա անում:

— Ռաշիդն ուր մտիկ ա տալի՝ աչքին կուլակ ա էրևում: Քնած տեղը կուլակ ա տեսնում:

Կուսիքահանգիչը ծիծաղեց:

— Ոչինչ, ես կգամ մի օր և կը խոսենք այդ մասին:

Եվ հետո խոսեց այն մասին, որ իհարկե կուլակի և միջակի տարբերությունները որոշելիս պետք է զգույշ լինել, քայլազգոյություններ չանել: Չի կարելի միանգամից կոտրել գյուղի դիմադրական ուժերի գրոհը— պետք է նախ լավ կազմակերպել չքավորությունն ու միջակությունը:

Կուսհրահանգիչը Ռաշիդի մասին այն էլ ավելացրեց, որ չի կարելի նրան թույլ տալ ամեն գործում անհատական գիծ տանելու, բայց չի կարելի նրան էլ ճնշել: Նա էլ իր ճշմարիտ բնագոյներն ունի...

Ընտրական հանձնաժողովը վերականգնեց (թեև մեծ դժվարությամբ, բայց Հեյդարի մեքենայություններով և Օրուջի տատանվող ձեռնովությամբ) Հասան բեկի, Ղասումի, Մուսայի և Իսմայիլի ձայները: Եվ մի գեղեցիկ օր Հասան բեկն ու իր ընկերները դառան «միջակ»-ներ:

«Տնտեսությունը փոխվել ա, տղերքն էլ բաժանվում են»:

Հասան բեկը զգույշ պահեց իրեն, դուրս չեկավ գեղամեջ: Կա և աչքի հոգեբանություն...

Հենց նույն օրը, երբ հայտնի դառավ Հասան բեկի ձայնի վերականգնումը՝ նա իր տան կողքի գերանին նստած էր, որ կամաց-կամաց, իրար հետևից եկան Սոյունը, Ղամարը, Խուրշուդը, Բայդամը և այլ «միջակ»-ներ ու չքավորներ և ակնածանքով նստեցին նրա շուրջը:

Հասան բեկի հմայքը ձեռաց գորացավ: Նա լուրջ արժանապատվությամբ համրիչը քաշեց:

— Բա՞, էսպես ա: Անցած օրին օր չի հասնի: Էն անցուկ՝ էն մոռցուկ: Հմի դառանք աշխատավոր: Ունևոր էի, ամա որ տղերքս բաժանվում են՝ էլ ինչ ունևոր: Կտոր-կտոր են անում ինձ: Չբաժանվել էլ չի ըլի: Ջահելներ են, ուզում են իշխանության, կուսակցության օգուտ տան: Ջահելի ճամփին քար չեն քցի: Ի՞նչ անեմ. ես՝ գնացող, նրանք մնացող:

Լռեցին, լռեցին և ապա մտածեցին.

— «Էդպես էլ դրուստ ա դուս գալի»...

— Էդպես ա,— հաստատեց Սոյունը,— այ տե՛ս Ռաշիդը, քո տանը մեծացած մշակը էսօր-էսօր կոմունիստ ա դառնում. դու որ միջակ դառնաս՝ ի՞նչ կա...

— Բալա՛մ,— հառաչեց ու քաղցր ծոր տվեց Հասան բեկը,— հիմի ամե՛նքս էլ կոմունիստ ենք— էլ բեկ, աղալար, նաչալնիկ չկա: Հիմի ամենքս էլ հավասար ենք: Թե մի քանի կովի ու եզան երեսից անունս պիտի կուլակ ըլի ու կառավարության աչքից ընկնեմ՝ գեղին փեշքաշ: Գութան ա, լծկան ա, ով կուզի թող տանի բանացնի, թող մեջներս հավասարություն ընկնի: Հիմի բոլորս մեկ ենք:

Վերջին խոսքերը նա զգաց, որ լսողները լավ գողացան: Գարունը մոտենում էր, լծկանի ու գութանի պակասը շատերի մեջքը կոտրո՛ւմ էր:

— Հիմիկվանից դենն էլը իմն ա, ես էլինը: Ունեցածս էլ էլինը: Կտա՛մ, ախպեր, սար սարի չի հանդիպի, մարդ մարդու կհանդիպի: Հի՛ն խոսք ա:

Ռաշիդը կամաց-կամաց լողալով գյուղի տարերքի մեջ՝ ինքն էլ զգում էր, որ այդ տարերքը թներին ուժ է տալիս. դժվար է կտրել անցնելը: Այն, ինչ որ լույսի պես պարզ էր, և թվում էր հեշտ է չքավորին հասկացնելը թե չքավոր պիտի մնա— բավական դժվար էր եղել...

Նա զգում էր, որ գյուղի գործն այն հորը ընկած ծանր քարերից է, որի հանելը ուժի՝ խելքի և համբերության բան է: Նա ոչինչ չէր տեսել, որ առանց ճիգի, լարման, պայքարի գլուխ գար: Դառն չքավոր կյանքը նրան սովորեցրել էր մի բան, որ ամեն ինչ պահանջում է ջանք, քրտինք, արյուն— թե չէ կյանքը ոչինչ ձրի չի տալիս: Սարերի չոբանը, գյուղի բատրակն այնքան էր տրեխի պես զարկվել, տրորվել իր տիրոջ՝ Հասան բեկի ոտքի տակ, այնքան էր տեսել քարակոշտ ու ցեխ, որ լավ գիտեր, որ կյանքի ոչ մի քաղցրություն, անգամ զարեհացի մի մզլած պատառը, ինքն իրան չի ճարվի— պետք է կռվով ձեռք բերես: Նոր կյանքը տալիս է այդ կռվի իրավունքն ու հարմարությունները— կռի՛վ:

Ռաշիդի կապարի շրթունքները սեղմվում են, հետո ուռչում:

Նա մտքում ինչ-որ բաներ ունի:— Բջիջում լավ չեն հասկանում բանի էությունը՝ թեն այնտեղ կան լավ տղաներ: Պետք է չքավորներին լավ կազմակերպել և քաշել կուսակցության մեջ:

Ու միառժամանակ տազ է անում:

Հասան բեկն ու իր նենգավոր ստվերը՝ Ղասումը, նստած բուխարիկի մոտ՝ ծխում էին: Մի քիչ հեռու նստած էին Խուրշուդն ու Բայրամը, որոնց մի հանգով կանչել էր Հասան բեկը: Չքավորները պետք էին եկել... Եվ ահա Ղասումի մի հատիկ աչքը, պատածակից նայող դավադիր աչքի պես, գնում էր երկուսին: Խոսում էին դեսից դենից: Բայլամը— խոշոր, քսու աչքերով շարունակ Հասան բեկից Ղասումին էր նայում, Ղասումից Հասան բեկին և համաձայնվում նրանց ամեն խոսքին: Մյուսը վայրի, գուսպ աչքերով նայում էր իրեն դիմողին և հարցականորեն սպասում: Երկուսն էլ Հասան բեկի չքավոր հեռու ազգականներից էին, որոնք նրա տանը համարյա չէին եղած:

Ընթրիք բերին: Ճոխ ու առատ փլավը՝ ճերմակ լավաշներով ծածկած՝ զրգռեցին չտես գյուղացիների ախորժակը ավելի քան այն խոստումները, որ անում էր Ղասումը:

— Բանն էս ա, որ հողը շատ-շատ որ ասում են՝ շատ ա մի տասնհինգ մարդու համար: Ամենքի համար քիչ ա: Պիտի կռիվ գցեն, տան մի թայֆի ձեռ, մեկելներին թողնեն մատները լպստելով: Հիմի մենք ուզում ենք իմանանք. ի՞նչ են ասում, ո՞ւմ են ուզում գցեն Հողկումի մեջ:

— Չեմ իմանում, աղա,— ասաց փլավի միջից Բայրամը՝ քսու, խոշոր աչքերը կիսաժպիտ բարձրացնելով և հաստ շրթունքներին փայլեցնելով փլավի յուղը:

— Ո՞նց չեք իմանում: Բա ով Հողկումի մեջ ա, նա էլ բաժանողն ա:

Բայրամը տարված կենդանական մղումով՝ կուլ էր տալիս փլավը և լավաշախառն խոշոր պատառները դժվար կուլ տալուց կարմրել էր միայն:

— Իմանայիք լավ կըլեր: Թե պիտի ամեն թայֆա, ամեն գերդաստան իր մարդը առաջ քշի, որ հողի լավ պատառները ճանկի՝ մենք էլ մեր ճարը տեսնենք, դուրսը չմանք: Բողոք տանք, որ թայֆան վերացնեն:

— Թայֆան ո՞նց ես վերացնում, Ղասում աղա,— խոսեց բարկացած շեշտով մյուսը՝ Խուրշուդը:— Թայֆան աթաղան-բաբաղան բուն դրած ցեց ա, ի՞նչ ցավ...

— Բա ո՞նց պտի ըլի մեր ճարը, թե բանն ընկնի խնամության, թայֆի: Ոնց պտի ըլի: Մենք էլ գոռ կանենք, մեր մարդուն առաջ կքշենք:

— Դժվար ա,— ուրախացավ Ղասումը,— կոիվ կբացվի, արուն կթափվի: Լավն էն ա — անուշ-բարիշ գործ բռնենք: Հողն ու անուշ-բարի՝ շ... Բա ես թող կանեմ, որ թայֆա-թայֆա գան ու բերնիս հողը հանեն ուրիշին տա՞ն:

— Հա, սոված հո կոտորվելու չենք: Պետք ա ձեր մարդը գտնեք: Լավ հող իմացող, ամենքի բարեկամ, աչքը կուշտ մարդ: Թե չէ չքավորը լավ գիտեք՝ աչքը հարևանի վրա ա:

— Քեզ կընտրենք, Ղասում աղա՛, քեզնից լավը չկա:

Ղասումի մի աչքը ժպտաց պողպատի սառնությամբ.

— Չէ՛, ես ի՞նչ. ես հողից հասկանում եմ, ամա դրանում լավը Հասան բեկն ա: Էն էլ թե ուզի մեյդան գալ:

— Հասան բեկին էլ ընտրենք, քե՛զ էլ:

Լռեցին:

— Լավն էն է,— ասաց Ղասումը,— որ ձեզ ընտրենք՝ դուք ձեր հոգսը քաշեք, մեր էլ բարեկամությունը մի՛ մոռանաք:

Հասան բեկը ձեռքը բարձրացրեց: Լռեցին:

— Դրուստն էլ էդ ա: Ով կըլի ըլի, մենակ մեր բարեկամն ըլի: Մենք բոլորս մեր չքավորներին կընտրենք, մեր մարդուն: Մեր մարդը որ մեզ օգուտ էլ չտա՝ ուրիշի տալիք վնասը հո չի տա: Բայց ուրիշ չքավորը մեզ էլ կվնասի, մեր չքավորին էլ:

Խուրշուդն ու Բայրամը լռեցին: Այս նկատելով՝ Ղասումը մանյովը արավ.

— Տեսեք, միտք արեք ձեր մեջ, խոսացեք, ա՛յ, դո՛ւք, ձեր բոլոր բարեկամները... մեր բարեկամները, լավ խորհուրդ արեք, եկե՛ք: Թե մեզ կընտրեք՝ մենք ձեզ կպահենք, ձեզ կընտրեք՝ դուք մեզ պահեք: Եղա՞վ:

— Նշանով խոսեցիր,— ասաց Խուրշուդը համոզված:

Հետո սկսեցին զրուցել, ծիծաղել: Ներս եկան Ալին, Հյուսեինն ու Քյարամը: Կես-գիշերից անց դուրս եկան Հասան բեկի տանից:

Ճամփին Բայրամը հարցրեց Խուրշուդին.

— Հը՞, ի՞նչ կասես:

— Ա՛յ տղա, քեզ ի՞նչ ա պետք: Լավ հող, շատ հող—էդ չի՞:

— Ասենք էդ ա:

— Դե ինչ որ խալիսը քեզ չի տա՝ ես մարդիկ կտան:

— Իրենք կվերցնեն:

— Այշի, թող վերցնեն: Իրենք քչվոր են: Քիչը քիչ կվերցնի: Չքավորը շատ ա, կբաժանեն, ամեն մեկիս բան չի ընկնի: Քեզ ի՞նչ ա պետք— հավասարություն՝ ւն թե հող:

— Ինձ հողն ա պետք, հո՛ղը, հավասարությունը ոտների՞ս ա: Հրե՛ն տնով տեղով տկլոր ենք:

— Հա՛, դե էդ եմ ասում, էլի՛... ձայնդ տուր Հասան բեկին, քաշվիր կրադ:

— Բա վե՛րջը:

— Վերջն էն կըլի, որ Հասան բեկը թեկուզ ընկնի էլ՝ չքավոր չե՞ս— հալա դու քո հողի տերը կըլե՛ս նաղդի վրա: Ձեռիցդ ո՞վ ա հողը խլում, սարսա՛ղ:

Բայրամի գլխում նստեց այս նենգավոր միտքը:

— Է՛ դ ա,— հողը. հավասարությունը. հետո՛...

— Այշի, ջհանդամը քու հավասարությունդ:

Նրանց դուրս գնալուց հետո Հասան բեկն իր տղաներին ասաց, որ կանչեն Ալի-Նաբուն և իրենք հեռանան:

Մի քիչ հետո ներս մտավ Ալի-Նաբին, իր շեղ ունքերի տակից չախկալի աչքերով նայեց հավաքվածներին: Հետո ցած ու հաստատ ձայնով ասաց «բարի իրիկուն» ու կանգնեց՝ բութ մատը գոտկի մեջ:

Հասան բեկն ու Ղասումը թեթև բարևեցին:

— Նստի՛ր—ասաց Հասան բեկը մեղմ:

Չհարցրեց թե ինչո՛ւ են կանչել իրեն, այլ անշարժ նստած սպասեց: Ըստ երևույթին շատ հանգիստ էր:

— Ալի-Նաբի,— հանկարծ, առանց պատրաստության սկսեց Հասան բեկը,— ա՛յ ինչ պիտի ասեմ քեզ: Հողը բաժանելու են: Մենք ուզում ենք գեղումը բարիշություն գցենք: Ի՞նչ կասես սրան:

— Շատ էլ լավ կանեք: Բարիշությունը լավ բան ա,— հանդարտ, բայց անտարբեր պատասխանեց Ալի-Նաբին, առանց ցույց տալու թե զարմանում է այդ անակնկալ հարցի վրա:

— Գիտե՞ս, Ալի-Նաբի, խելքն էն չի, որ իմանանք թե էսօր քեզ ու ինձ ինչն ա օգուտ. խելքն էն ա, որ հիմիկուց իմանանք թե վերջն ի՞նչ ա մեզ օգուտ:

Ալի-Նաբին կանգնած ջրի պես սառն նայեց Հասան բեկին՝ չտալով իր աչքերին ոչ մի իմաստ:

— Բանն էն ա, որ շուտով հողաբաժանություն ա: Գիտե՛ս մեր խալխը. հիմիկվանից իրար են անցնում, հին թշնամությունները թաժացնում, էգուց էլօր արուն պտի թափվի: Հիմի մեր խելքն էնպես ա կտրում, որ հին ժամանակն անցած ա. մեր էլը պտի միաբանվի, հավասար կադնի ու իրար պահի: Էլ թայֆի, դուշմանության ժամանակ չի: Դու կհասկանաս ինչ եմ ասում: Էլ հարուստ-աղքատի ժամանակ չի...

— Էդ խոսքը շատ դրուստ ա,— քողարկվեց Ալի-Նաբին:

— Հա՛... ասելս էն ա, որ դու, Բայրամը, Խուրշուդը, հրե՛ս իմ տղաները մին ըլեք և ձեզ պահեք ու մեզ էլ օգնեք, որ հողաբաժանությունը անուշ-բարիշ վերջացնենք, դուշմանությունը թողնենք...

— Ես դուշման չունեմ,— ասաց Ալի-Նաբին և աչքի ծերով գննեց Ղասումի մի հատիկ աչքը:

Սա և Հասան բեկը քննող աչքերը մեխեցին նրա թաղիքի պես անթափանց դեմքին և լռեցին:

— Բա էն ինչի՞ համար էր Ռուշանը թվանքը պարպել վրեղ,— հարցրեց թույլ շեշտով, զգույշ...

— Ռուշանը թվանքը լցրել էր, պահել ձեռին, հանկարծ թվանքն ինքնիրան բացվեց: Փորձանք էր:

Հասան բեկն ու Ղասումը իրար նայեցին և հանգստացան.— «Ուրեմն մի բան կա...»:

— Հա՛, ասել ա իրար դուշման չեք:

— Չէ՛, ի՛նչ ես ասում,— ու դիմակի պես ժպտաց: Ծեր գայլը նենգորեն մտիկ տվեց ավազակաբարո չորանին և նրա միտքը հասկանալով՝ սկսեց ծածկել իր միտքը:

— Ա՛յ էդպես, ա՛յ էդ լավ ա, որ դուշման չեք իրար հետ,— ասաց նա երկդիմի ուրախությամբ.— մենք վախում էինք թե կոված եք: Էդպես բարի՛ չ կացեք:

— Ի՞նչ ունենք բաժանելու: Ռուշանը իմ ախպերն ա:

Հասան բեկը մտածեց մի քիչ և հանդարտ խոսեց.

— Գիտե՞ս ինչ կա: Ռուշանը թայֆա ա սարքում: Էլ ինձ մտիկ չի տալիս, որ նրան խրատեմ: Իր բանն ա, ինչ ուզում ա անի: Բայց դու գիտես թե թայֆաբազությունից ինչ դուրս կգա: Գեղի իշխանությունը կառնեն իրենց ձեռը ու վա՛յ նրանց դուշմանին: Էգուց էլօր հողաբաժանություն ա, գեղի նախագահի ընտրություն ա. ո՞ր կգնա մեր բանը, թե գեղի տերը Ռաշիդը դառնա: Պետք է թայֆաբազության վերջ տանք ու Հողկոմի մեջ էնպես մարդ ընտրենք, որ գեղին հավասար մտիկ տա:

Ալի-Նաբին հոտն առավ, որ այստեղ մի բոլորովին ուրիշ բան կա, քան թայֆաբազության, գյուղի խաղաղության հարցը: Նա հասկացավ, որ դավը ոչ թե Ռուշանի դեմ է, այլ Ռաշիդի դեմ և Ռաշիդի անունը պարզապես տալը հենց այդ բանը ծածկելու համար է: Սարերում անցկացրած իր գայլի կյանքը իր բազմաթիվ թակարդներով նրա խորամանկությունն այն աստիճան չէր սրել, որ նա զգացներ թե հասկացավ, թե ինչ են ուզում իրենից: Նա գլուխը ներս քաշեց իր որջը ու տազ արած սպասեց, թե ինչ դուրս կգա այս պատմությունից:

— Ռաշիդը լավ տղա ա,— ավելացրեց Հասան բեկը,— մենակ գիժ ա: Հետո Ռաշիդը ինքը էս բաներն անողը չի. նրան սովորցնում են: Ո՞վ ա սովորցնում:

Նրանք լռեցին: Ալի-Նաբին չէր ուզում բացվել, և այդ գիտեին: Եվ այդ կարևոր էլ չէր: Հասան բեկի և Ղասումի համար կարևոր էր թունավորել այս լեռնականի առանց այն էլ թունավորված հոգին: Այս տարտամ խոսակցությունն այն առավելությունն ուներ նրանց համար, որ հետագա անհաջողությունների մեջ ոչ մի բանով պատասխանատու չէին:

«Գյուղի հին մեծերն ուզում են խաղաղություն պահել հողաբաժանության ժամանակ և... իրենց բաժին հողն ստանան ամենաշատը»:

Ալի-Նաբին գյուղում չէր երևում շատ. սարի մարդ էր: Մանկուց սարի կյանքին սովորելով՝ չէր ուզում հողին կաչել: Ձմեռը նրա համար արձակուրդ էր, ամառը գործ: Նա էլ հեռավոր բարեկամ էր Հասան բեկին, բայց ոչ մի հարաբերություն չունեի հետը: Նա ուներ իր բարեկամները— մեկը նրանցից Մաշադի Սոյունն էր, որի «զլավնի» եղած ժամանակ տավար էր փախցնում նրա գիտությամբ և նրա դրած փրկանքով ետ դարձնում տերերին: Ռաշիդենց հետ հին թշնամություն ուներ: Ռաշիդի պապը բռնել էր տվել Ալի-Նաբու հոր գողացած եզները և հանձնել Մաշադի Սոյունին: Սա ետ էր դարձրել, բայց փրկանք չստանալով սովորեցրել էր Ալի-Նաբուն, որ նրա եզներն արածացնելիս ժայռից գլորի և ասի, որ իրենք են գլորվել, Ալի-Նաբին կատարեց պատվերը: Ոչինչ չկարողացան իմանալ: Կասկածը մնաց կասկած և կարծես մոռացվեց:

Բայց Ալի-Նաբին զգույշ նայում էր այդ պատմության կողմը և չէր կարողանում գողանալ գաղտնիքը— կասկածո՞ւմ են թե ոչ: Ռուշանը ոչինչ չէր խոսում այդ մասին:

Եվ ահա մի անգամ, երբ Ռուշանի հետ որսի էին գնացել ու անտառի բացատում իրարից հինգ քայլ հեռու աչքները հառել էին որսի կողմը՝ հանկարծ կողքից պայթեց Ռուշանի երկճյուղ հրացանը, Ալի-Նաբին վիրավորվեց։ Ալի-Նաբին նստեց, ուզեց պահել իրեն, բայց նվաղեց։ Հենց այդ ընթացքին անտառի բացատը մտան երկու գյուղացիներ։ Ռուշանը վա՛յ գոռալով վրա վազեց։

— Ինչի՞ խփեցիր, — հարցրին գյուղացիք Ռուշանին։

— Հանկարծ էր, աչքս դուրս գար, — ասաց Ռուշանը և սկսեց հառաչելով կապել Ալի-Նաբու վերքը։

Գյուղացիներից մեկը վազեց գյուղ, սայլ բերին, Ալի-Նաբին արդեն Ռուշանի և մյուսի ձեռքերի վրա գալիս էր՝ սփրթնած ու մռայլ։

— Էս ո՞վ ա խփել, ասա արի՛նք թափեմ, — կատաղած վրա վազեց Ալի-Նաբու եղբոր որդին։

Ալի-Նաբին թույլ, բայց հանգիստ ձայնով նվազ.

— Անկարծ էր, ձեռ չտաս։

Գյուղացիք հանգստացրին պատանուն։ Ռուշանը ներս գնաց։ Երկար նստեց վիրավորի կողքին, գլուխը կախ նայեց, կուրծքը ծեծեց։

Բայց քանի շատ էր ծեծում իրան ու ափսոսում, Ալի-Նաբին հանգստացնում էր ավելի.

— Այ՛շի, ի՞նչ ես գլուխդ կորցնում. տղամարդ չե՞ս, փորձանք էր՝ պատահեց, ի՞նչ անենք։

Ռուշանի մեջ մտավ կասկածի օձը — «կհավատա՞մ, որ անկարծ էր»։ Իսկ Ալի-Նաբին հաշվեց, որ եթե գյուղացիք չհասնեին վրա՝ երևի երկրորդ անգամ կկրակեր. և գյուղացիք խանգարեցին իսկությունն իմանալու։ Մի կողմից էլ լավ արին։ Ալի-Նաբին կենդանի մնաց, նա կարող է վրեժը հանել։ Ուստի և աշխատում էր, որ այդ մասին չխոսվի։

— Ռուշանը իմ ընկերն ա, Ռուշանը որ ճակտիս էլ կրակի՝ չեմ հավատա թե ուզում ա սպանի։

Բայց նա վճռել էր, որ կամ Ռուշանը, կամ Ռաշիդը «գնալու են»։

Եվ ահա Հասան բեկի խաղերը նրան զցում են վրեժի ճամփի վրա։ Գիտե՞ն նրանք այդ վրեժի մասին, կասկածո՞ւմ են, արտաքուստնշանակություն չունի։ Բայց Ալի-Նաբին գործակցելով, նրանց մինչև «քայլը» բարվոք է համարում լռել։ «Քայլից» հետո է՛լ — լռե՛լ։ Հին իմաստություն է։

Բջիջը Ռաշիդի առաջարկով որոշեց թեկնածուներ, որ պիտի անցկացնեին Հողկոմի ընտրության ժամանակ նրա կազմի մեջ։

Որոշվեց, որ Օրուջը և գյուղխորհրդի նախագահ Զաֆարը առաջարկեին քվեարկվելու Հողկոմի կազմի մեջ, իսկ երեք հոգի էլ հասարակությունից կընտրվեն իբրև «հողաճանաչ» մարդիկ։

— Ովքե՞ր պտի ըլեն հասարակությունից, — հարցրեց Ռաշիդը։ — Էդ էլ առաջարկենք։

Օրուջը վճռապես հակառակեց.

— Առաջարկելը՝ կառաջարկենք, ամա հասարակության բերանը լավ չի որ փակենք։ Թող հասարակությունն ինքը ընտրի։

— Հասարակության բերանը ինչի՞ ենք փակում։ Բա ո՞նց... կուլակներն անցկենա՞ն...

— Ինչի՞ կուլակները: Միջակները կանցկենան: Ո՞նց կթողանք: Հետո՝ հրահանգ ունենք, ջանքում...

Ի՞նչ հրահանգ էր, և արդյո՞ք հրահանգը լավ էր հասկացել Օրուջը, բայց այն օրից, ինչ Հեղարը բավական թափանցիկ հասկացրել էր Օրուջին կուլակների սպառնալիքը, սա գլուխը կորցրել էր:

— Ի՞նչ հրահանգ ա,— հարց տվեց Ռաշիդը,— հրահանգն ասում ա հողերը տվեք կուլակների՞ն:

— Այ տղա, ո՞վ ա հողը տալի կուլակներին: Հողկումի կազմի մեջ հրես ես կըլեմ, Ջաֆարը... էդ հերիք չի՞:

— Բա որ հասարակությունն ուրիշ ցուցակներ բերի՞:

— Բա դու էլ ասում ես հասարակության բերանը փակե՞նք,— բարկացավ Օրուջը:— Տեսնենք ի՞նչ ա ըլում ժողովում:

Ռաշիդը բուռն կերպով բողոքեց այս մտքի դեմ:

— Դուք կուլակներին կանցկացնեք:

Բոլորը վրդովվեցին: Վերջերս Ռաշիդին շատ էին մեղադրում, որ նա ճնշում է գործ դնում բջիջի վրա, ինքնասածի է, հիմի էլ բողոքեցին, որ նա ուզում է ճնշել նաև գյուղի հասարակության կամքը, որ նա պարզապես բռնանում է ամենքի վրա:

Եվ այս մտքով էլ գրեցին շրջանային կենտրոն:

Շրջանային կենտրոնից գրություն եկավ, որով խորհուրդ էին տալիս Ռաշիդին՝ զսպել իրեն և լսել ընկերներին: Ռաշիդն էլ լռեց:

Հողկումի ընտրության կամպանիան անցկացնելը հանձնվեց բջիջի «չափավոր» անդամներից մեկին, Միրզային, որի միջոցով Օրուջը չափավորում էր թե՛ տաքագլուխ Ռաշիդին, և թե՛ բջիջի մյուս շատ երիտասարդ անդամներին:

Ջյան մեջ ընկել է գարնան ցեցը, հալումաշ է լինում: Գետինը լճափին խավարել, գոմշի նման քրտնել՝ շոգի է արձակում:

Հողը տեր է կանչում: Կես-գիշերին, օդում գանգատավոր կղղում են կռունկները:

Գյուղխորհրդի շենքի բակը կաթսայի պես եռում է: Ժողով է: Պատերի տակ իրար գլխի են բարձրանում:

Գյուղխորհրդի նախագահ Ջաֆարը և Օրուջը առաջարկվեցին քվեարկվելու, որ հողկումի կազմի մեջ մտնեն. հասարակությունից էլ երեք հոգի պիտի ընտրվեն:

Միրզան՝ ժողովի նախագահը, բացատրեց.

— Խալխն ում կուզի, ում ճանաչում ա, ով որ գեղի շահերն իր աչքի լսի պես թանկ ա ասում՝ նրան էլ պտի ընտրի: Հասկացա՞ք:

— Հասկացա՞նք,— ձայն է տալիս ժողովը միաբերան:

Բայց ո՞վ է գյուղի շահերն իր աչքի լսի պես թանկ համարում:

Յուսուֆը ձայն է ուզում,

— Մեր գեղի հողերը տեսակ-տեսակ չեն: Մեր մարդիկ են տեսակ-տեսակ: Հողը մին ա, հողը հալալ ա, մարդն ա հարամ: Էնպես մարդ պտի ընտրենք, որ մեր մեջ արուն չգցի: Չքավորը շատ ա լացել հարուստի ձեռին: Էլ հերիք ա:

— Հա՛, շատ տեղին կաթացրիր,— ձայն տվեց Դուրսունը,— հարուստը մեզ պետք չի:

Բայց բազմության մեծ մասը բերանը ջուր է առել և ունքերի տակից նայում, սպասում է:

Դուրս եկավ կապկանման Հեյդարը: Նա աղջկա պես խունջիկ-մունջիկ գալով՝ քաղցր-մեղր դարձավ ժողովին.

— Յոլաշլա՛ր: Մեր գյուղը շատ կարիքներ ունի: Ամենից շատ նրա կարիքը հողի մշակությունն է: Մենք գութան, լծկան քիչ ունենք, սերմացու շատերը չունեն, հողերը մնում են պարապ: Շատ հող ստանալն էլ նույնն է, ինչ որ չստանալը՝ քանի որ մեզանում չքավորը չի կարողանում ինքը մշակել:

— Թող տան, մենք գիտենք մեր բանը,— կծեց Յուսուֆը:

— Սա ո՞ւմն ա քնացնում,— անհանգստացան մի քանի չքավորներ:

— Յոլաշլա՛ր,— կաթվածահար ժպիտը արատավոր, կնճռոտ դեմքին՝ գոչեց Հեյդարը,— ես ուզում եմ հողը չքավորի ձեռն անցնի: Բայց ես ուզում եմ, որ հողաբաժանությունը կատարեն հողից բան իմացող մարդիկ: Մեզ խելացի մարդիկ են պետք, գյուղի բանիմաց մարդիկ են պետք:

— Մեզ պետք են էնպես մարդիկ, որ մեր մեջ արուն չգցեն,— գոռաց Յուսուֆը:

— Հա, դրուստն էդ ա,— ասաց Մուխտարը:— Հողի մեջ արուն կա:

— Հողակուշտ մարդիկ են պետք,— խառնում է Խուրշուդը:

— Ո՞նց, կուլակնե՞ր,— ձայն տվեց Ռաշիդը բազմության մեջ հեռու տեղ կանգնած:

Հեյդարը կարթը գցեց.

— Մեզ կուլակներ պետք չեն, մեզ պետք են էնպես մարդիկ, որ չքավորին ու միջակին իրար հետ կապեն, իրենք մեջը շահ չունենան և որ գլխավորն է՝ հողագետ լինեն, փորձված:

— Դրուստ ա,— գոռաց Բայրամը:

Այս չքավորները, իսկական չքավորների տպավորություն են թողնում: Ժողովը լսում էր նրանց:

— Անուննե՛ր ասեք:

— Անուննե՛ր, անուննե՛ր:

Ժողովը ժպտում է, շփոթվում:

— Ալի-Նաբի,— ասաց մի գյուղացի ու ինքն էլ զարմացավ իր ասածի վրա:

— Հա՛, գտա՛ր... չորանը հողագե՛տ... Մարդիկ ասեք, որ բան հասկանան:

— Իսքանդար աղա,— ձայն տվեց մի սեխանման մարդ:

Բոլորը ծիծաղեցին...

Օրուջը հանդարտ բացատրեց.

— Ընկերներ՝ ր, չորքանն է՛լ կարող ա, բատրակն էլ, չքավորն էլ, միջակն էլ: Բայց բանն էդ չի:
Հողաբաժանությունը լուրջ բան է: Լոխմա չի, որ անուշ-անուշ բաժանեք: (Ծիծաղ): Արտատեղերը, հողի տեսակը, դրո հողը, ուժից ընկածը... շատ բան կա, ընկերներ՝ ր:

— Դրուստ ա,— գորքի պես ձայն տվեց ժողովը միաբերան:

— Դրա համար էլ պետք ա ընտրենք էն մարդկանց, որ նախ՝ հողաճանաչ, փորձված են ու հետո՝ հալալ գործի կանցնեն ու ձեր շահերը կպաշտպանեն, ձեր մեջ կոխվ չեն գցի:

— Յոլդաշ Հասանը,— ձայն տվեց քաջալերված Խուրշուդը:

— Աղաներից հեռո՛ւ,— պատասխանեց Ռաշիդը:

— Յոլդաշ Հասանը ձայնագուրկ չի,— քաղցր ծորեց Հեյդարը կանացի ձայնով:— Նա կարող ա ընտրվել ու ընտրել:

— Ամեն միջակ իրավունք ունի,— ասաց Ջաֆարը:

— Ի՞նչ անենք որ միջակ ա,— գոռաց Յուսուֆը.— Հասան բեկը հարուստ ա, հարուստների կողմն էլ կքաշի, մեզ պետք չեն հարուստ միջակները:

— Դրուստ ա,— հաստատեցին չքավորները,— Մուխտարը, Դուրսունը, Կադիրը:

— Թե Հասան բեկի պես միջակները պետք է ընտրվեն՝ միջակներին է՛լ չենք ուզում,— գոռաց Յուսուֆը:— Մենք չքավորներս կընտրվենք, ձեզ չենք հարցնի: Էդպես չի՞, յոլդաշլա՛ ր:

— Էդպես ա,— ձայն տվեց ժողովը միաբերան, բայց անորոշ շեշտով: Ու սկսեցին դռվռալը.

— Այշի, կորցրո՛ւ, միջակի հերն էլ անիծած:

— Չոբանը ըլի, միջակը չըլի՛:

Անկյունում բազմությունը կծիկ դառավ, իրար գլխի հավաքվեցին:

— Արո՛ւն կթափենք՝ թողալ չենք թե միջակ անցնի: Ռա՛դ արեք:

— Դո՛ւք ռադ եղեք — գոռում են միջակները:

— Ընկերներ՝ ր, ընկերներ՝ ր, ընկերներ՝ ր... Ամոթ է, իրար մի՛ վիրավորեք: Հանգի՛ստ:

Օրուջը բացատրեց.

— Ընկերներ՝ ր, մենք իրավունք չունենք այդպես վիրավորելու միջակին: Միջակն էլ մեր բարեկամն ա: Մենք մեր կռվով միջակի դեմ՝ կարող ենք նրան խրտնացնել, քցել կուլակի կողմը: Ընկերներ՝ ր, մենք էդ իրավունքը չունենք, ընդհակառակը՝ մենք ուրախ ենք, մեր բարեկամ միջակը գա և մեզ հետ աշխատի:

— Դրա համար էլ ուզում ենք, որ Հասան բեկն անցնի Հողկոմի կազմի մեջ,— գոչեց վճռական շեշտով Ղասուրը, այլևս չվախենալով իր «միջակությունից»:

— Յոլդաշլար՝ Հասան, Ղասու՛ւմ, Մուսա՛,— ձայն տվին կազմակերպ շեշտով Խուրշուդը, Բայրամը և մի քանի համախոհներ Հասան բեկի թայֆից:

Պապանձված բերանները բացվեցին և սսկված թշնամու պես, որ վիճակի փոփոխությունից սիրտ է առնում՝ ժողովականների մեջ Հասան բեկի կողմնակիցները հանկարծ հարձակվեցին.

— Հասա՛ն, Ղաստ՛ւմ, Մուսա՛:

Դրան հետևեց ուրիշ անունների խառն ու անկարգ համագարկեր:

Ժողովը տակնուվրա եղավ: Հնչվեցին անուններ, որ երբեք հասարակության մեջ չէին հնչվել և կարծես անհարմար ու ծիծաղելի էին:

Բայց այդ բոլորի մեջ սկսեց տոն տալ Խուրշուդի խմբի ձայնը, որ անսպասելի կերպով աջողություն ուներ:

— Յուլիա՛ Հասա՛ն, յուլիա՛ Ղաստ՛ւմ, յուլիա՛ Մուսա՛,— սկսեց տարափել ժողովը համարյա միաբերան: Միջակներն ականջները սրեցին: Զոռն անցնում է կուլակների կողմը:

Ռաշիդը մեջ ընկավ, որ խանգարի այդ թեկնածությունը և չքավորական խմբակից մարդիկ առաջ քաշի: Բայց ստացվել էր տարօրինակ բան: Հասան բեկի կողմն էին անցել չքավորները: Խուրշուդն իր խմբով հայտնի էր իբրև չքավոր: Միջակներն էլ, Սոյունը, Ղամարը իրենց խմբով շրջվեցին կուլակների կողմը և ծանրացրին հակակշիռը: Ռաշիդը նոր զգաց, որ ուրիշ բան է հաղթել կարծելը, ուրիշ բան՝ հաղթելը: Պարզ է՝ իրենք կազմակերպված չէին: Օրուջն էլ սկսեց տատանվել: Գյուլի դիմադրությունը ազդեց նրան: Նա գլուխը բոլորովին կորցրեց՝ միաժամանակ անդրադարձնելով գյուլի բոլոր դժվարություններն իր անձում...

— Յուսո՛ւֆ, Մուխտա՛ր, Ռաշի՛դ,— գոռացին այս կողմից մի քանի հոգի:

— Հասա՛ն, Ղաստ՛ւմ, Մուսա՛,— թնդաց ժողովը:

Ստիպված քվեարկեցին: Անցան վերջինները... Ծափահարությունից թնդաց շենքի բակը:

Յուսուֆը բերանը բաց նայեց.

— Այ տղա, էս ի՞նչ դուս եկավ...

— Էն դուս եկավ, ինչ որ միշտ էլ դուս ա եկել,— դառն շեշտով փափախը զարկեց իր թևին Մուխտարը և հեալով դուրս գնաց ժողովից:

Չքավորները խմբվեցին Օրուջի գլխին և ինչպես մեղրաճանձեր սկսեցին խայթել նրան:

— Էս ի՞նչ բան էր:

— Բան չկա, բան չկա, մենք մեջն ենք,— ասաց Օրուջը կոտրված,— միջակին չպետք է խրտնացնենք:

Ժողովը դեռ տաք էր, չէր ցրվում: Հասան բեկը շրջապատվեց բազմության ալիքով, որ ծփալ սկսեց նրա չորս կողմը. այդտեղ էին և կողմնակիցները, որ հևում էին, չարացած չքավորները, նաև հարուստ թշնամիները, որ չարախնդած նայում էին Հասան բեկին:

— Այշի, հալալ ախպոր պես կբաժանենք հողը, գեղը խաղաղություն կգցենք,— ասաց Մուսան:

— Ինչալլա՛հ,— ձայն տվին մի քանի կողմնակիցներ:

— Բա չքավորի բա՞նը ոնց ա ըլելու,— կիսաձայն շնչաց մի ծերուկ:

— Էնքան հող կտանք չքավորին, որ աչքը լիանա,— խոսեց ավելի բարձր Ղասումը, որի գիշատիչ աչքը ճպճպում էր հուզմունքից,— Էնքան տանք, որ ցանել չկարենա:

— Առաջ չքավորին կկշտացնենք, վերջը հարուստին,— պնդեց Մուսան։— Վախի՛լ մի՛ք, օղուլլար։
Հասան բեկը ձեր հերն ա, հալալ բարեկամը...

— Կապրենք՝ կտեսնենք,— ասաց մի կասկածամիտ հակառակորդ և հեռացավ։

— Ինչալլա՛հ, ինչալլա՛հ.—

Արձանագրությունը վերջանում էր։ Վեր կացավ տեղից Հասան բեկը և իրեն գամված հայացքների
դիմաց աչքերը գետնին գցած, հանդարտ եղանակով ասաց.

— Օղո՛ւլլար, յոլդա՛շլար, կարդա՛շլար... Հողը հողագործին ա, հողագործը՝ տերության։ Ես գնացող եմ,
դուք՝ մնացող։ Թե կարացի մի օգուտ կտամ ձեզ, էնպես կգնամ։ Իմ աչքը հողից կուշտ ա, ես չքավորի
աչքը կկշտացնեմ։ Էդ ա իմ մուրազը։

Ժողովը ծափահարեց։ Ծափահարեց մի անգամից, իրենից անկախ, կարծես մի անծանոթ ուժ մտավ
նրանց ձեռքերի մեջ և ստիպեց, ակամա, ծափահարել։

Ուժը շուտ եկավ, թվանքի կոթն անցավ Հասան բեկի թայֆի ձեռքը։

Լեռնային ժողովուրդը բնագործեն, ձեռաց կռահեց գալիքը և տազ արեց։

— Այշի, աշխարհք ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուտ կգա։

Մի մասը հուսադրվեց, մյուսը սպասեց թե ինչ դուրս կգա, իսկ չքավորները մոմռացին, մոմռացին և
լռեցին։ Միայն Յուսուֆը ձայն տվեց. «Ծառը կացնին ասավ՝ էնդուր ես կարենում ինձ կտրել, որ կործ
ինձանից ա»։

Ժողովը դուրս պայթեց դռնից, թափված ջրի պես տարտղնեց գյուղի զանազան ուղղությամբ և
ճապաղեց։

Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան ընկան Հողկումի կազմի մեջ...

Հողկումն իր նիստերն սկսեց։ Եկան գավհողբաժնի ներկայացուցիչը, գավառային երկրաչափը,
չափրարը և անցան գործի։

Զննում են, չափում հողերը։ Ամբողջ օրերով գյուղացիք գնում-գալիս են գյուղխորհուրդ, հանդերը,
դովոում, գոռում, հայիոյում...

Չափրարը լուռ է։ Հալված քմծիծաղը դեմքին՝ նա կիսաձայն խոսում է երկրաչափի հետ։ Սա ծոծրակն է
քորում, իսկ էքսպերտ-Հասան բեկը՝ Ղասումի ու Մուսայի հետ վարժ լեզվով և բանիմացի արագությամբ
ցույց են տալիս հողերը, տեղերը, հատկությունները։

Ու էլի նիստեր, փսփսոցներ...

Հողկումի կազմում Օրուջը բավական պասսիվ դիրք բռնեց։ Գործի գլուխն էին անցել Հասան բեկն ու իր
արբանյակները, որոնց գործիքը, սակայն, Ջաֆարն էր՝ գյուղխորհրդի նախագահը— մի խորամանկ,
բայց չերևացող արարած։ Հողերի նորմաների մասին սա էր տեղեկացնում Օրուջին, որ շատ քիչ էր
գնում հանդը անձամբ ստուգելու։ Ըստ շնչերի նորմաները խախտված չէին, և Օրուջը դրանով էլ
հանգիստ էր... Փաստական դրությունը գիտեին Հասան բեկն ու իր արբանյակները...

Իսմայիլովը գնացել էր Երևան, և նրա տեղը պիտի նշանակվեր նոր կուսիքահանգիչ։

Գյուղում սպասում էին նորին, բայց սա էլ ինչ-որ ուշանում էր:

Ռաշիդի մեջ մի բան բեկվեց և բեկվեց միանգամից, ինչպես ամբողջական մարդու մեջ, որ նման է պողպատի՝ միաձուլ, ամուր, բայց բեկման մեջ որոշ:

Նա գիտեր, որ հասարակական ժողովի վճռի դեմ կարելի էր պայքար սկսել: Դրա համար կար գյուղխորհուրդ, կուսբջիջ: Գործը կարելի էր զցել շրջգործկում, կուսքարտուղարին, ավելի հեռուն,— բայց նա զգաց, որ իր շրջապատը դեռ շատ թույլ է ուժեղ գործ բռնելու համար: Հասկացավ, որ այս գործումն էլ, ինչպես իր բատրակության դաժան միջավայրում, պետք են դիմացկուն, վճռական մարդիկ: Դրա համար էլ ժողովից հետո լռեց, ներս զցեց զայրույթը, վճռեց կուլակների դեմ ձեռնարկել չքավորների կազմակերպման, նրանց հետ սկսելու նոր պայքար, նոր գործ, հիմնավոր գործ...

Հողերը բաժանեցին: Հողատերերը գնացին կանգնեցին իրենց արտերի գլխին: Ժպտալից մտիկ տվին փոված, պառկած հողին, որ իր գոմշի դուրս պրծած աչքերի խավար իմաստով նայում է իր նոր տերերին: Այդ աչքերի մեջ և՛ խոստում կա, և՛ սաստում: Ո՞ւմ

է սիրում հողը, չես իմանում: Դառն, հին մտքերն են կրկնվում նոր հողերի տեր չքավորների գլխում.

— «Ո՞նց եմ հերկում, ո՞նց եմ ցանում, ո՞նց հնձում...»:

Եվ չքավորները իրար հետևից վարձով են տալիս իրենց հողերը կուլակներին... շունչը 6 կոտ:

Դրա փոխարեն ուռճացել է Հասանի թայֆան: Նրանց ուժեղ գութանները տաքացած պատռում են անձանոթ հողերը: Մուսուփուս հողի մեջ են զցում սերմը և դրա հետ էլ մի գաղտնիք: Հողը անձայն պահում է այդ ավանդը — գաղտնիքը:

Հողաբաժանությունը մոռացվեց կարծես: Հասան բեկի թայֆան տարեց-տարի կատաղում է:

Աչք են բաց արել նրա բարեկամ չքավորները: Հասան բեկի գութաններն ու լծկանները նրանց բավական օգնել են: Մերմից էլ բաժին է հանած:

Օրերն սկսեցին հաջորդել անաղմուկ, իրար նման:

Գյուղի որջանման խրճիթներից ելումուտ էր անում մրկված, դարմանաթաթախ, փոշոտ, պատառոտված առօրյան և հայիռյելով, փնթփնթալով ու գոռալով աշխատում:

Չքավորներն իրենց հացի հետևից լինելով՝ մոռացան գյուղի ընդհանուր, հասարակական խնդիրները, դպրոց, խրճիթ: ՓՕԿ-ը ճապաղել էր, ֆոնդերը լրարել: Կոռպերատիվը քաշ էր գալիս մի կերպ: Կարծես մի ձեռք մթան մեջ սողում, քայքայում էր սրանց:

Գյուղի գործերը մեքենայացան մի շարք մարդկանց ձեռքին: Նրանք բանում են կուլակների համար:

Ռաշիդն ու Յուսուֆը համառեցին և ճար-ճուր անելով հերկեցին իրենց արտերը և ցանեցին: Բայց մյուսները՝ Մուխտարը, Ղարան, Դուրսունը և հարյուրավոր չքավորներ իրենց հողերը կա՛մ կիսրարով, կա՛մ վարձով տվին կուլակներին, միջակներին:

— Հարուստն էլի՛ պետք եկավ,— ասաց դառնացած Ղարան:

Նրա կողքին նստած Մուխտարը բերանը ծռեց.

— Այժի, մենք շների պես ենք. կգնանք գեղի միջին դես-դեն ու էլի կգանք կուլակի դուռը...

— Էդպես ա ըլել, Էդպես էլ կըլի:

— Էդպես ա ըլել, Էդպես չի ըլի,— կտրեց Ռաշիդը,— ուրիշ բան կըլի:

— Ոտներս էլ չի ըլի,— քմծիծաղ տվեց Մուխտարը:— Հրես հող էլ ունեմ, ամա էլի կուլակի դռան բատրակ եմ:

— Էդ նրանից ա, որ հողդ չես վարում, չես ցանում: Ադա՛, կուլակն ուզո՞ւմ ա, որ դու հողդ վարես-ցանե՞ս, լծկան ունենա՞ս: Էդպես որ ըլի, ո՞վ ա նրա հողը վարելու, ո՞վ ա նրա լծկանը վարձով վերցնելու: Կուլակին բատրա՛կ կա պետք, բատրա՛կ, գլխի ե՛ս... Քանի բատրակը կա՝ կուլակը կա, քիչ-քիչ պետք ա բատրակը հողին կաշի, որ կուլակը վերանա:

— Բա կուսակցությո՞ւնն ինչ ա անում,— հարցրեց Մուխտարը,— կուսակցությունն ո՞ւր ա:

— Այ, էդ որ ասում ես՝ կուսակցությունն ո՞ւր ա—կուսակցությունը հենց ըդտեղ ա, էդ ա, գտար: Այշի, կուսակցությունն ի՞նչ ա. կարծում ես մի քանի հոգի՞ն են: Կուսակցությունը մենք ենք, բոլորս, ես, դու, սա, չքավորը, միջակը, որ կաղնած ենք կուլակի դեմ: Սպասի՛ հլա...

— Այշի, սպասելն էլ անցավ, ժամանակն էլ: Հրեե՛ն սաղ հանդը բռնել են. էս արտոն ո՞ւմն ա — Հասան բեկինը. էն արտոն ո՞ւմն ա — Հասան բեկինը:

— Գեղի բանը միշտ Էդպես ա,— հաստատում է ծերունիներից մինը:

Ռաշիդը կատաղում է, շրթունքները կրծում:

— Տեսնո՞ւմ ես, Յուսուֆ, ոնց են խեղճացել:

— Նո՞ր ենք խեղճացել. խեղճը միշտ էլ խեղճ ա:

— Այշի, սրանք տղամա՞րդ են, փափախ ունեն գլխների՞ն: Գնանք.— նեղանում է Յուսուֆը:

Հեռանում են:

— Էդ ա է՛, կգնա՛ք. ուտողներդ քիչ, ձեններդ տաք տեղից ա դուս գալի, բա մե՛րը չեք հարցնում, որ թրթուրի պես խժռում են, խժռում... Հարցրու դո՛ւ ... որտեղի՞ց...

Գայլը պտտվում է հոտի չորս բոլորը, այսօր մի ոչխար, վաղը մի այծ, և ախորժակը կատաղում է: Միրտ է առնում հաջողությունից և սկսում հաճախ երևալ: Եվ մոտեմոտ է անում: Արյունը գայթակղիչ է. գայլը հարբում է նրա շոգուց, աչքերը մշուշ են լցվում:

Եվ ահա օրը ցերեկով իրեն գցում է հոտի մեջ:

Ահա այդպես՝ տնտեսապես ուժեղացնելով իր դիրքերը՝ 1926 թվին թայֆան ընտրել տվեց Հասան բեկի որդի Քյարամին գյուղխորհրդի քարտուղար: Բացի այդ, իր բարեկամներով ցանցեց գյուղի կազմակերպությունները՝ ՓՕԿ, գյուղվարկ, կոոպերացիա...

Չգարմացան: Այդպիսի անակնկալներ շատ էին տեսել լեռնային գյուղում:

Գյուղը հիշում է շրջանի հին գլավա Մաշադի Սոյունին, որի կազմակերպությունը հեռու գյուղերից տավար էր քշում կորցնում անտառների թավուտներում, և «գլավնին» գիշերը տիրոջը իր մոտ կանչելով

խոստանում էր գտնել, եթե «գտնելու ծախսը տերը հանձն առներ»։ Վարձն ամբողջ արժեքի կեսն էր, մեկ երրորդը...

Եվ «գողությունների» այդպիսի արագ բաց անելուն ի պարգև Մաշադի Սոյունի կուրծքը զարդարված էր նախանգապետի տված բազմաթիվ մեդալներով։

Մարդասպանություն, աղջիկ փախցնել, արյան վրեժ, դատարանների շենքերի մաշումն, կյառուզներ, սուտ երդում, բանտ, Սիբիր, հետո այնտեղից փախուստ, դաշադություն, կաշառք, դարձյալ արյուն...

Գյուղը այս բաները հիշում է...

«Այշի, շատ մի՛ խոսի... ո՞վ ա իմանում ի՞նչ կա տակին»։

Ռաշիդը շատ չի խոսում։ Գլուխը կախ Հասան բեկի գոմն է մաքրում, տավարը ջրում, գնում տուն։ Երբեմն նրան կարելի է տեսնել հանդում, ձեռքերը գրպանները դրած՝ շվացնելով ման է գալիս։ Կանգ է առնում մի արտի գլխին, նայում, տնտղում, կոշիկով փշրում հողի կոշտը ու անտարբեր նայելով հեռուն, անցնում-գնում։

Հետո սուլելով նստում է մի քարի, ծխում է իր համար։ Հասկերը գլուխ գլխի են խփում, փափսում։ Ծղրիդներն արագ-արագ խփում են սալին իրենց մուրձիկները։

— Ի՞նչ ես անում, Ռաշիդ,— հարցնում է չոբան Ալեքսեյը ձիով սարից իջած՝ այդտեղից անցնելով։

— Ոչի՛նչ... հենց էնպես...

Ու սուլելով մեղմ նայում է հեռուն։

Ալեքսեյը գնում է։ Ոտքով նրա հետ եկող Յուսուֆը ետ է մնում և մոտենում Ռաշիդին։

— Էս ո՞ր ես եկել հանդը, ի՞նչ կա։

Ռաշիդը կանգնում է, բռնում նրա ուսը և շուտ տալով մյուս կողմը՝ ձեռքով ցույց է տալիս մի արտ։

— Էս քանի՞ կոտ կըլի։

— Մեկ։ Հը՞։ Չկա՞։

— Ծը՛... մեկ օրավար էր, երբ ես էի հերկում։ Չեմ իմանում հմի ով ա հերկել, բայց ա՛յ, էն մեծ կտորը ավելացրել են։

— Ո՞ւմ արտն ա։

— Ղասումի արտերից մինն ա։

— Բա Հասան բեկինը, Մուսա աղինը...

— Փորները լավ տոգել են։ Բոլորը չափեցի աչքով։ Նորմից ավել ա։

— Ա՛յ ես դրանց...

Նստեցին, ծխեցին։

— Բա էս էսպես էլ պտի մնա՞,— հարցրեց Յուսուֆը Ռաշիդի դեմքը զննելով։

— Չի մնա։

Ու Ռաշիդի աչքերը պսպղացին:

— Էդ օձի թագավորի գլուխը չքավորի ոտի տակ պիտի ջնջխել տամ... Հլա յավա՛շ...

Գյուղխորհրդի շենքում չքավորական խմբակը աղմկալից մի ժողով էր սարքել. Ռաշիդը դրել էր Հասան Բեկի զեղծումների հարցը հողերի բաժանման մեջ, և Յուսուֆի հետ ջեռացած երկաթով տոգորում էին ժողովը:

Ռաշիդն ուզում էր չքավորության խոսքը տանել կուսբջիջ:

— Բա կուլակները միջակի մորթի հագնեն ու գան ընկնեն խալխի մե՞ջ,— հրահրում էր Ռաշիդ,— բոլորի սրտերը մթան միջին կճանաչեմ: Չափն էլ գիտեմ, շունչն էլ գիտեմ: Դրանք զավթել են հողերը, նորմից ավել վերցրել, տվել են իրենց բարեկամներին՝ տոգում, չքավորը մնացել ա դառն ու դատարկ: Հերիք չի՞: Ի՞նչ եք սակվել:

— Այ տղա, ախր մենք էլի ենք դրանց հետ գործ ունենալու,— կախվում է ծերուկ մի գյուղացի,— տեսեք, կմնաք դատարկ: Ախր դրանք որ մեզ լծկան, գութան չտան՝ էլ տերներս ո՞վ ա...

— Մեր տերը մենք ենք,— մեխեց Ռաշիդը.— էստեղ կուսակցություն կա, վախիլ միք, մենակ չեք:

— Դրուստ ա ասում,— սիրտ առան մյուսները,— էս ո՞ր ժամանակն ա, էս ո՞ւմ իշխանությունն ա, մերը չի՞: Բայց անենք գործը:

— Բողոք տանք հողբաժնին. ի՞նչ իրավունքով են կուլակները նստել մեր հողերի վրա:

— Ընկերնե՛ր, ի՞նչ եք ասում: Թե հմի էլ սուս կենաք, ասեք թե բողազներս պետք ա դուս ճղենք:— Վեր կացավ տեղից մի հասակավոր գյուղացի, որի դեմքին միայն մերկ ջլերն էին մնացել, այնքան լղար էր նա, և հանդարտ ասաց.

— Ոտներդ դնում եք օձի պոչին, գլուխը թող անում, որ ազատ շուռումուռ գա՛ ու ետ դառնա կծի՞ ձեզ... Գյուղխորհրդի նախագահ՝ հ գտեք հլա...

— Նախագահը կա՛, հրե՛ս նախագահը,— տաքացած գոչեց Յուսուֆը, որի բարկությունը մի վայրկյանում կայծակի նման շեշտեց նրա մեջ այդ միտքը՝ արագ, հեշտ, հասկանալի,— ա՛յ ձեզ նախագահ,— ցույց տվեց Ռաշիդին.— հողերն է՛լ գիտի, աղաներին է՛լ ա ճանաչում: Հրե՛ս, նախագահը կա, դու քո՛նն ասա, ի՞նչ էս ասում:

— Առաջ նախագահն ընտրեցեք, դրեք մեր մարդը, թող նա գնա բաց անի հողի գործը:

— Ահա՛ ընտրեցինք: Էդ է՛լ ենք անում, էն է՛լ:

— Դրուստ ա, էդպես ա,— գոռում է ժողովը ուրախացած:

Նախագահը ժպտում է և կարգի հրավիրում տաքացած Յուսուֆին.

— Լա՛վ, լա՛վ, ժամանակը կգա՝ կանենք: Քեզ կընտրենք նախագահ:

— Չէ՛, նախագահը սա պտի ըլի: Սա առաջից կգնա՛, սա իր գլուխը կդնի:

— Անցնենք հարցին...

— Յուղաշլար, բողոքո՞ւմ ենք:

Ղովոռոցն ընկավ:

— Տեսե՛ք, միասին պտի ըլենք,— գոռաց Յուսուֆը,— համաձա՞յն եք... ո՞վ ա դեմ: Ոչ ո՞ք: Շատ լավ: Ո՞ւմ ուղարկենք, ո՞վ կազմի դիմումը:

— Ռաշիդը, Յուսուֆը, Աշրաֆը:

Վճիռն արձանագրվեց: Լեռնցի չքավորությունը լավ գիտեր, թե ինչ է նշանակում բացարձակ դուրս գալ այն լեռների խորշերում, ուր դաշույնը սողոսկելով բարձերի, դեղերի տակ, պատերի արանքներում, փայլում է մուրճ գիշերներին:

Եվ բնագդաբար իրար կպան, բարձր գոռացին իրար սիրտ տալու համար:

Դեմքերը կարմրած, քրտնած, հևալով դուրս եկան տաք ժողովից:

Բողոքի ամպը մոմռալով՝ չքավորների ժողովից դուրս եկավ, գոռաց գյուղի ընդհանուր ժողովում:
Գյուղն իրար անցավ:

Երբ Հեյդարը վազելով գնաց Հասան բեկին հայտնեց լուրը, թե չքավորական խմբակը բողոք է տվել գյուղխորհրդին հողերի մասին, Հասան բեկը օձի կծածի պես վեր թռավ և գունատվեց.

— Ո՞վ է բաց արել...

— Ռաշիդը:

Հասան բեկն սկսեց անցուղարձ անել օդայում: Նրա աչքի առաջ այժմ պարզ կանգնեց իր բատրակի կերպարանքը, որ պոկ չէր գալիս իր երևակայությունից: Այո, լավ էր դիտել իր ժամանակին «իր ծոցում տաքացած օձին», բայց բանի տեղ չէր դրել: Ահա թե որտեղ պետք է նա ճեղքը ծածկեր...

— Հը՛մ, էդպես էր եղել բանը...

Բուքերը տեսած հին ճամփորդը առանց յափնջու ճամփա էր ընկել սարում: Արև է, ասել էր, ի՞նչ պիտի պատահի. մինչև բուքը վեր կենա՝ կանցնեմ սարը: Ահա՛ մարդկային թուլության հետևանքը— բուքը վեր կացավ:

— Կանչի՛ր Ղասումին... շո՛ւտ:

Մինչ Ղասումը կգար՝ ներս մտավ Հասան բեկի հարևանը, որի հետ Հասան բեկը շատ էլ մոտ չէր:

— Էս ի՞նչ ա արել քու Ռաշիդը: Միթամ շնչապատկանիցավել հող ես տվել սրան-նրան: Վա՛յ, անամոթ: Դրան որ անդանակ մորթես՝ քիչ ա:

Հասան բեկը հավաքեց իրեն.

— Ռաշիդը գիժ ա. գիժ-գիժ դուրս ա տվել: Ես նրան բան չեմ անի, ամա ինքը կամաչի: Տան չրաղը էդպես կըլի: Աստծուց թող ամաչի:

Հարևանը գնաց ժողով: Իսկ հեռովից հասնում էր գյուղացիների ձայնը.

— Այ տղա, եկե՛ք, եկե՛ք, ժողո՛վ...

Շներն իսկ հաչեցին անսովոր կերպով:

Եկավ Ղասումը: Նրա մի հատ աչքը միայն մի բան էր ասում, մի սառը և դաժան բան: Վրե՛ժ:

Գյուղխորհրդի բակը խցկվել, խեղդվում էր բազմության հոծ զանգվածից:

Նորությունը նորություն չէր: Նորությունը Ռաշիդն էր, որ սիրտ էր արել հայտնաբերելու կուլակների արարքները և գլխից ձեռ վերցրել: Եվ որովհետև ուժ էր շուտ գալիս մյուս կողմը, բազմությունը բնագործ գնում էր լցվելու այդ ուժի մեջ:

Նախագահ Ջաֆարը գոռում էր քրտնամխած, որ կարգ պահի: Սակայն մեղվի փեթակը շուտ էր եկել և մեղուն կատաղել: Սփրթնել է և կուսբջիջի քարտուղար Օրուջը: «Ահա քնելու հետևանքը»:

Նախագահ ընտրեցին և ժողովն սկսվեց:

Բայց բազմությունը ալեկոծված է:

— Մեր հացը դրել եք կուլակի բերանը... հողերը զավթել եք, տվել հարուստներին:

— Քյասիբը թողել եք դատարկ...

— Ընկերներ՝ ընկերներ, ախր...

Յուսուֆի կարմիր երեսը պայթում է արյունից: Չի լսում:

— Հողաչափ բերեք, թող չափեն:

— Ընկե՛ր Յուսուֆ, ախր չափված հող ա, ո՞նց կարող են...

— Աղալարության, բեկության իսկական վերջը հիմի յա, հերիք ա, ջաններս բեզարե՛ց...

Ներս է մտնում Հասան բեկը՝ մռայլ, բայց հանգիստ: Հայացքը գետնին է: Ժողովը հորձանք է տալիս գետի պես, վշշում, աղմկում: Հասան բեկին շրջապատել էին իր թայֆայի մարդիկ, որ եկել էին հայտնապես կովի տրամադրությամբ: Բայց Հասան բեկը նայում է նրանց և աչքերով սաստում: Նրանք մոմռալով ներս են խցկվում և կանգնում նրա շուրջը՝ պատի պես:

Նրան հարցուփորձ են անում կողքի կանգնածները, և ընդհանուր աղմուկի ալիքներին նա հանդարտ ու հավասար ձայնով խփում է.

— Յուղաշլա՛ր, կարդաշլա՛ր... հողերն էստեղ են, դավթարներն էստեղ. նաֆարը 6 կոտ, ավել չեմ տվել: Իմ ընտանիքը 8 նաֆար ա: Գնացեք մտիկ տվեք դավթարներին: Թե ավելի կա՝ ավելին ձեզ...

— Ավելցուկնե՛րը, ավելցուկնե՛րը: Է՛ն ասա...

— Ավելցուկ չկա: Ո՞րտեղից... Հետո, կարդաշլա՛ր, ինսա՛ֆ ունեցեք... ձեռովս չեմ չափել, ձեռովս չեմ բաժանել... Չափրար կար: Ինչ չափել ա՝ էն եմ տվել...

— Բերե՛ք դավթարները, բերե՛ք, հաշվեցե՛ք...

— Յուղաշլա՛ր... ախր դա ի՛նչ էստեղ քննելու բան է... լսեցե՛ք...

— Քննե՛ք, զանգա՛տ տվեք, թող զան չափե՛ն... Քանդե՛ք էս բույնը...

Սա առաջին փայլատակումն էր, որ մի լուրջ լուսավորեց լեռնային գյուղը, հանդերը, սարերը և իսկույն սուզվեց սև ամպերի մեջ, ու մութը ծածկեց ամեն բան: Գյուղն սկսեց ալեկոծվել, և Ջաֆարն զգալով իր մեծ պատասխանատվությունը, ինքնապաշտպանության բնագոյով ուզեց սվաղել գործը:

Բայց գարնան գետը ուռեց, կոտրեց իրեն կաշկանդող սառույցը, ընդունեց իր մեջ ուրիշ վտակներ և ահա միաբերան հեղեղելով անցնում է: Քարեր, ժայռեր են գլորվում:

Արագ բարձրացավ չքավորական հեղեղը և արագ է գործում արդեն:

Նախ Ջաֆարին և Հասան բեկի որդուն՝ Քյարամին գյուղխորհրդից հեռացնելու հարցը դրին: Բացվեց, որ ՓՕԿ-ի և գյուղվարկային վարչությունների հետ կասկածելի կապեր հաստատելով, քայքայել էր նրանց:

Ռաշիդին ընտրեցին գյուղխորհրդի նախագահ...

Արագ, վճռական, հեշտ:

«Հողի գործը» գնաց կենտրոն...

Մեծ իրարանցում է ընդարձակ հանդում: Եկել են հողերն ստուգելու: Եվ չնայած ձիավոր միլիցիան շրջում է բազմության մեջ՝ բազմությունը — գյուղի չքավոր, միջակ, կուլակ տարրերը, կոմունիստ, կոմերիտ, ծեր, կին, տղամարդ — թափվել են հանդը և մահակներով զինված ընկել հանդերը, փոթորկի պես պտույտ են գալիս: Հողի հոտը զարթեցրել է նրանց հոգում քնած վայրի բնագոյները, և ահա նրանք պոթոկում են նախամարդու լեզվով, — գոռում են: Կովի դաշտ է, ու կովին այդ դաշտի համար է: Վազում են, գետինը դոփում, և հողը խոխոտում է նրանց ոտքերի տակ:

Ռաշիդն անորոշ ժպիտը քթի տակին թաքցրած, ձեռքերը գրպանները, աչքի տակով նայում է չափրարին:

— Գրեցի՞ր: Քանի՞ դուրս եկավ. — ու ժպտում է:

— 30 կտոր:

— Երեք շնչի՞ն, — ականա բարձր ձայն է արձակում Մուխտարը և բերանաբաց նայում Ռաշիդին:

Գոռգոռոցն ընկել է մյուս արտերը. այնտեղից ձայն են տալիս իրար, աչքի չափով չափում հողերը և ինչ որ գիտեին, լսել էին՝ բոլորը կատակ է դուրս գալիս փաստի դիմաց: Հասան բեկի թայֆան ուղղակի բռնել էր ամբողջ հանդը:

— Ժողով արեք. հենց էստեղ հաշիվը տեսե՛ք...

Բայց Ռաշիդը չափրարի և գյուղխորհրդի անդամների հետ անցնում է հետևյալ արտը:

Հասան բեկը դեղնել է, և նրա մի քանի օր չափիված կզակը ջղաձգորեն ցնցվում է: Նա ժողատ բերանը կափկափելով բացատրություն է տալիս.

— Առաջվա չափրարի չափը մեծ էր. հմի փոքր ա: Միսալ կա մեջտեղ: Ես չափից բան չեմ հասկանում, ջանը՛մ:

Չափրարը ծխախոտը շրթունքների մեջ սեղմած, աչքերը ծխից կսկծացնելով գրի է առնում չափը:

Ռաշիդը անխոս կանգնած է նրա մոտ:

— Քանի՞ս եղավ:

— Դեսյատին ու կես:

— Գրի՛ 9 կոտ...,— գոռում են չքավորները միաբերան:

— Վայ, վայ, վա՛յ,— գլուխը թափ է տալիս Սոյունը, զգալով, որ չքավորները գոռում են:

— Ախր, ասում եմ չափը փոքր ա, չա՛փը փոխեցեք, ջանք,— խոսում է Հասան բեկը՝ չարացած նայելով Սոյունին...

— Չափը էն չափն ա...

Եվ չափրարը ժպտալով ու մշմշալով գրում է:

Բազմությունը հետզհետե օղակում է սրանց:

— Մի իրե՛նը, իրե՛նը չափե՛ք, որ աչքը կոխենք:

— Սպասեք մի Մուսա աղինը պրծնի՝ հրես գալիս են էստեղ:

— Ա՛յ տղա, Ղասումից բռնեք՝ էկեք հասեք սրան...

— Չափե՛ք, ախպեր, թե ավել ա՝ իրավունք ունենք վերցնելու,— ասում է Սոյունը հեզ ձայնով:

— Աբուռ ունեցեք, հարիֆլար,— գոռում է Հասան բեկը Սոյունի կեղծավորությունից խոցված և արդեն ինքն իրենից ելած,— չե՞ք հասկանում. ասում եմ առաջինի չափը մեծ էր, սրանը փոքր...

— Ո՞նց չէ, հիմի է՞լ ես պատռում մեր բերանը: Չափը չափ ա. մեծը ո՞րն ա, փոքրը որը.— գոռում են չքավորները դեմքերի մկանները ուռեցնելով:

— Ամո՛թ ա, քաշվե՛ք, ինչ եք ուզում պատվավոր մարդուց.— վրա են գալիս Հասան բեկի կողմնակիցները:

— Ո՞նց թե, ախր էս անելո՞ւ բան ա, որ արել են. մեզ խայտառակել,— գոռում է Սոյունը:

Բազմությունը պառակտվեց, կանգնեց կիսաշրջան կիսաշրջանի դեմ ու սկսեց ոռնալ: Մի կողմ Ռաշիդն էր իր չքավորական խմբակով, որ սկսում էր ստվարանալ Հասան բեկին լքած Սոյունի խմբով — միջակ տարրերով, մյուս կողմ Հասան բեկի թայֆան էր իր 16 կուլակներով և մի քանի «չքավորներով», ինչպես Խուրշուդը,

Բայրամը: Մի քանի կուլակներ էլ, որ հին թշնամություն ունեին Հասան բեկի հետ, մեկուսի կանգնած, չարախնդում էին:

Պարզվեց, որ Հասան բեկի թայֆան կուլ էր տվել մոտ 350 դեսյատին:

Չափրարն էլ էր զարմացել:

Գյուղը սփրթնեց: Այդքան չէին կարծում:

Կռիվ չեղավ: Չքավորները շատ էին և արդեն հաղթել էին: Հասան բեկը նշան տվեց իր թայֆայի ակտիվին՝ Ասադին, Ալի Նաբուն, Խուրշուդին՝ զսպել իրենց: Թայֆան տազ արեց: Դա նշան էր, որ նա խրամատվում է և պատրաստվում դարանամուտ կռվի:

Ուստի և նահանջեց...

Մի քանի օր չափում էին: Չափեցին, վերջացրին, եկան գյուղխորհուրդ: Ամբոխը լցվել էր:

Հասան բեկը գունատ, բայց զարմանալի գուսպ նայեց Ռաշիդին.

— Չափարարի մեղքը գցեցիր իմ վրա. էդ ոչինչ: Բայց որ դու, տանս մեծացած տղա, ինձ խայտառա՛կ արիր խալիսի առաջ, հալա՛լ ա քեզ, բալամ: Ես ապրուստ ունեմ, իմ հացը Հողկումի միջին չէր. շնորհակալ եմ, որ էս հասակիս ինձ ազատեցիր խալիսի գործից...

Հետո դարձավ ժողովականներին.

— Մինչև հիմի մենք էինք կառավարում, թող սրանից դենը Ռաշիդը կառավարի: Մեզ հանձնում եմ իրեն, իրեն էլ ալլահին: Մնա՛ք բարով:

Տպավորություն թողեց ներկաների վրա: Ոմանք հառաչեցին անորոշ:

Պարտվածը ինչ-որ ներքին ուժ ուներ, որ դուրս էր բերում պարտությունից հետո: Լռեցին:

Հասան բեկը խոստովանքով սրբում էր իր մեղքը իր ձեռքով և դրանով սրբում էր չքավորների կատաղությունը:

Աղվեսը պոչը քաշեց և գնաց տուն:

Միայն նրա հետևից աչքերի նետը լարած՝ նայում էր Ռաշիդը և հաշվի առնում, թե ո՛ր դարանից կարող է վերադառնալ պարտվածի նետը:

Լեռնային մարդու բնագործ խոսեց նրա մեջ, և նրա սրտի մեջ մի բան զարթոնեց— հետևել վրեժի շարժումներին:

Բայց բազմության աղմուկը և գործերի այդ ընթացքի հոգսերը խլեցին նրան այդ խորհրդածությունից, և նա ընկավ պտտվող հորձանքի մեջ, գնաց լողալով...

Նավթի նվազ ճրագի մարմրոցի և կիսամթան մեջ դողդողում էին Հասան բեկի տանը հավաքված մի խումբ մարդիկ, որոնց մեջ էին Ղասումը, Մուսան և մի չորս-հինգ ուրիշ հոգի՝ Իսմայիլը, Թադին, Իսքանդարը և այլ հարուստներ:

Հասան բեկը կապտել էր: Նրա ձայնը սպառնալի շեշտով կտրում էր օդը.

— Աղալա՛ր, դանակը դեմ են արել, հույս են տվել պատին: Սրանից դենը էլ տեղ չկա: Էսօր իմ նոքարն ա, Էգուց քո նոքարը, մեկել օրը նրա նոքարը: Մա գեղովի, աշխարհովի ա: Մեզ ուզում են էնպես ջնջեն, որ էլ իզներս ու թոզներս չմնա: Էս հո մեր վե՛րջն ա...

— Բա Հեյդարն ի՞նչ ա ասում,— հարց տվեց կուլակներից ամենատեղյակը՝ Թադին:

— Բանն էնպես չի ծոված, որ Հեյդարը դրստի: Էստեղ խելք ա պետք: Խե՛ղք բանեցրեք: Մեր նոքարները մեր գլխի տերն են դառել... Մի տարի առաջ թե հարուստ ու աղքատ կար, ու հարուստը աղքատին բաժին էր հանում, հիմի աղքատն էնպես ա հարստացել՝ որ չի թողնում, թե հարուստը աղքատի պես էլ ապրի: Ջնջել են ուզում մեզ, գլխի՞ եք, թե չէ: Դանակը ոսկորին ա հասել: Ի՞նչ եք ասում, աղալա՛ր...

Ղասումն իր մի հատիկ աչքը տնկեց բոլորի վրա.

— Քյալբալան դրուստ խոսեց: Էդ ա՛ն՝ երկար խոսելու բան չկա Էստեղ — ինչ անելու եք՝ արեք:

— Ի՞նչ պտի անենք, ասե՛ք՝ անենք,— խոսեց Թադին։— Հիմի մենք մի կրակի մեջ ենք ձեզ հետ էրվում։

Մյուսները հավանություն տվին։

— Հախ ասածու, էդպես ա...

— Կկաղնե՞ք մեզ հետ, քոմակ կանե՞ք,— հարցրեց Ղասումը սփրթնելով։

— Կկաղնենք, էլ ինչնե՞րս ա մնացել, հողը գնաց ձեռքներիցս։

— Ղուրանի վրա երդվեք։

Երդվեցին։

— Արուն պտի թափվի.— մերկացավ դաշույնի պես Հասան բեկի միտքը.— Մենք կանենք։ Դուք էլ քոմակ արեք մեզ, ցեղը կաղնացրեք։

Վճռեցին, ուխտեցին և հանգիստ նստեցին տեղները։

Ուրեմն սկսվում էր նոր խաղ...

Հասան բեկի վրա հոգնածություն եկավ։ Հարվածը շատ էր աննախընթաց։ Իր բատրակը իր դեմ։

Խոցված էր նրա սիրտը, շամփրած...

Ու նրա միտքը լեռնային կաճաններով, անտառների շավիղներով սողում գնում է Գանձակ, Երևան, իջնում է Մուղան կամ Արաքսի ափերը։ Հետո այնտեղից էլ թռչում է այն կողմ, ուր հեռու հորիզոնում ծովի կապույտ ալիքների պես խոյանում են երկինք Պարսկաստանի լեռները՝ փերուզ, տեսական գույնով։ Այն կողմ Թեհրանն է, Սպահանը, Մեշեդը...

Այնտեղ մրրիկ չկա...

Եվ Հասան բեկը երբեմն երագում է այնտեղի մասին։

Կանչեց մի օր էլ իր որդիներին իր մոտ և հայտնեց, որ ուզում է գնալ Պարսկաստան՝ քյալբալա դառնալու։

Մի քանի ժամանակից հետո հաջողվեց գյուղխորհրդի մի քանի անդամների միջնորդությամբ անցագրի հարցը հարուցել համապատասխան հիմնարկներում։

— Թող ջհանդամվի գնա. էլ նրանից մեզ վնաս չկա, ատամները ջարդեցինք,— ասին գյուղխորհրդում։

Հասան բեկը կանչեց որդիներին, խրատեց, որ նախ և առաջ Ռաշիդի հետ հաշտվելու հնար գտնեն, մոտենան նրան և ցույց չտան ոչ մի վիրավորանք, մինչև իր վերադարձը։

— Հետքը կարբեք, որ մենք թշնամի ենք, թշնամի ունենք։ Թեողջ դարձա տուն՝ կամ աշխարհքը փոխված կըլի, կամ անելիքը կանենք։ Մեր ճամփան էլի երկարացավ։ Համբերանքներդ ծով արեք, մինչև տեղ հասնենք...

Եվ 500 ռ. ոսկի դրամով Հասան բեկը՝ ինչ-որ ներքնապես ինքնովին հասկացված մի մաքրության կարոտ հոգով, դողահար կզակին արցունքների կաթիլները դողդողացնելով՝ ճամփա ընկավ Պարսկաստան՝ քյալբալա դառնալու։

— Չոփի ըլելի՝ աչքիդ կայչելի,— ասաց նրա կինը մնաս բարևի բռնակին:

Իսկ մոլլա Ախունդը դողահար շրթունքները հպեց նրա դողահար շրթունքներին, և երկուսը իրար խառնեցին աղի, բայց նրանց համար շատ քաղցր արցունքի կաթիլները:

Հասան բեկը գնաց: Նրա որդիներն սկսեցին գյուղում սուսուփուս սվաղել անցյալի անհարմար ու անպարկեշտ բացվածքները:

Մինչև անգամ անկեղծության տվին.

— Պառավը հին մարդ ա. չէր հասկանում Ռաշիդի արածը: Ռաշիդն իր պարտքը կատարեց խալխի առաջ: Նրանից մենք նեղացած չենք: Իրավունք էլ չունենք, քանի որ կոմունիստ ենք դառնալու:

Գյուղխորհուրդը մեջտեղ բերեց հողի գործերի մատյանը: Նրանից երևում էր, որ Հասան բեկը լավ հողամասերը հատկացրել էր իրեն և իր թափային, մի մասն էլ իր կողմնակից Սոյունի նման միջակներին, իհարկե նաև բաժին էր հանել և չքավոր Խուրշուդին, Բայրամին և մի քանիսին...

Ավելցուկ հողերը տրվեցին ֆոնդի: Հետո դրանից բաժին հանվեց չքավորներին: Միջակներին շատ չնեղացրին...

Օրուջը հեռացվեց կուսբջիջի քարտուղարությունից: Հեյդարը թռավ կուսակցությունից:

Հանդերը կանաչեցին դարձյալ, հետո դեղնեցին, ոսկու հեղեղը վեր կացավ գնաց հանդի վրայով՝ տակը թաղելով անցյալի արարմունքն ու Հասան բեկի հիշողությունը: Գյուղացիք ժպտացին նոր հունձի վրա և սկսեցին մոռանալ «դեպքը»:

Բայց «դեպքը» իսկապես պահ էր տված հողին: Թաղված էրմիայն նրա մեջ: Ինչպես որ Հասան բեկի՝ Ալու ջրաղացի առաստաղում թաքնված փամփուշտները:

Խանչալը ճերմակ կրճտուն ատամները թաքցնում է պատյանի մեջ և պողպատե լռության մեջ սպասում է:

Ինչի՞...

Դաշտը ժպտում է, ծաղիկները նախշուն գլուխներն օրորելով բամբաչում, «գրող են չափում» իրար: Տակին լսում է հողը և նրա դավը: Ի՞նչ դավ, ո՞ւմ դեմ...

Ալին՝ Հասան բեկի պատվերի համաձայն, սկսեց հինեղ ուստայնը: Ասադին շուտ-շուտ կանչում է իր տունը, որ ջրաղացի մոտ է, հյուրասիրում է, ասում, խոսում:

Մի ճաշից հետո էլ ասաց Ասադին.

— Ասա՛դ, դու լավ տղա ես, ամա կնոջդ հետ յուրա չես գնում:

— Ո՞նց,— լարվեց խանդոտ երիտասարդը:

— Շատ ես նեղացնում. կարող է փախչել Ռաշիդի կուշտը:

— Ո՞նց,— արագ շուտ եկավ նրա կողմը Ասադը:

— Այ տղա, չե՞ս տեսնում՝ ո՞նց ա գեղի կանանց մեջ փսփոցն ընկել: Ժողով են ուզում, խրճիթ են ուզում: Էնպես մի՛ արա, որ կնկանդ դուրս քաշեն, երեսը պատռեն:

— Ի՞նչ եմ անում կնկաս, որ դուրս քաշեն կամ չքաշեն:

— Մոտիկ հարևանի տուն գնում-գալիս ա. մի՛ խոսի, թող գնա-գա:

— Ո՞ւմ մոտ ա գնացել:

— Մի քանի տեղ տեսել եմ... էրեկ տեսա Ռաշիդի տան կուշտը... Ես հո նրա համար չեմ ասում, որ կնկանդ ծուռ մտիկ տաս: Էդ մին ա, թե դու ինձ էդ բանն ասես իմ կնկա մասին: Մենակ ասում եմ՝ էդպես ծրտի-պրտի բաների հետևից մի՛ ընկնի: Խելքն էդ ա:

— Ինչի՞ համար ես ասում,— անհանգստացավ Ասադը:

— Դրուստը կուզե՞ս. նրա համար, որ էդ քյոփօղլի Ռաշիդը շուն մարդ ա: Այ, հարց ա դրել կնանոց քաշելու խրճիթ՝ գիր սովորեցնելու, չադրան դեն գցելու համար: Տե՛ս, սարթ կըլես կնկադ հետ՝ կգնա կընկնի էդ շան ձեռը:

— Ո՞նց թե կգնա, կջարդեմ:

— Հիմի ուրիշ ժամանակ ա, կգնա: Ի՛նչ գործ ունես, ախպեր: Ո՛չ խրտնացրու կնկադ, ո՛չ էլ ջարդես: Էն մարդը շուն մարդ ա, իշխանություն ունի ձեռին, ինչ ուզի՝ կանի : Խելո՞ք կաց:

Հետո խոսքը փոխեց: Բայց Ասադը շփոթվեց. ինչացո՞ւ էր այս խոսակցությունը: Նա խմեց այդ թույնը, լուռ կացավ և հանկարծ վեր թռավ:

— Ո՞ւր:

— Տուն:

— Դե, տե՛ս, ինչ որ ասի՛...

Ասադը գնաց տուն սաստիկ այլայլված: Առաջին անգամ իր կնոջ մասին խոսք էր լինում. մինչև հիմա իր կնոջ մասին ինքն էր մտածում միայն: Եվ ահա ուրիշներն էլ ինչ-որ ակնարկներ են անում: Ուրեմն մի բան կա:

Գյուլնարան չնկատեց նրա այլայլմունքը: Ասադը նստեց և ինչպես խանդոտ ամուսին՝ ուզեց խորամանկություն բանեցնել, խոսք դուրս քաշել, լսել նրան, բայց ինչպես միշտ՝ այս անգամ էլ դեռ չսկսած պայթեց.

— Հը՛. ինչի՞ ես զարդարվել, էլի ո՞ւմ ես տեսել փողոցում:

— Գլուխս եմ լվացել, ո՞ւմ պիտի տեսնեմ:

Ասադը լռեց: Սկսեց դիտել իր կնոջը: Նոր գեղեցկություններ տեսավ այս անգամ նրա փափկած մազերի մեջ, որ սև ամպերի պես սքողում էին նրա պղնձագույն լուսնի դեմքը: Նա ճապուկ իրան ուներ, արագաշարժ էր ու, չնայած իր կեղտոտ, փոշոտ շորերին, թվում էր, թե այ, հենց հիմի այդ լաթերը վրայից հանես, հագցնես ազնիվ զգեստներ՝ հեքիաթական հպարտ գեղեցկությամբ նա դուրս կլողա:

Ասադը կանաչեց խանդից ու կրքից: Նրան սկսեց տանջել և դուր գալ այդ խանդը, նորից սկսեց հարբեցողի պես խմել ու այրվել իր ախտով: Սկսեց մտովի իր կնոջը երևակայել ուրիշի գրկում, հետաքրքիր, խորասույզ երևակայել այդ տեսարանը կատաղի կրքից խայթվելով՝ վեր թռավ տեղից:

Նա հիվանդ է խանդով ու չի նկատում այդ: Առաջներումն էլ նա երևակայում էր դավաճանության տեսարաններ և իրեն թունավորում: Հիմա այդ թույնը դառել է պահանջ: Բայց հիմա ավելիառաջ

գնալով՝ կոնկրետացնում է իր երևակայությունը և իրական համարում այդ: Եվ վաղուց նա լարված հետևում էր կնոջը, որ բռնի նրան: Կինը գիտեր այդ, բայց մոռանում էր շուտ-շուտ: Երիտասարդ կյանքը հետաքրքիր թիթեռի պես թռչում է ծաղկե-ծաղիկ, երբեմն էլ նստում է ցեխի վրա:

Լուրեր են գալիս Երևանի, Բաքվի կանանց մասին, որ չաղբաները նետում են: Նա, իհարկե, սարսափում էր դրանից, բայց հետաքրքրվում էր տեսնել այդ կանանց: Եվ ուզում էր իմանալ, թե ի՞նչ են անում դրանց ամուսինները: Ահա ինքը, որ չաղբա ունի և շարունակ ծեծի ու բռնության սպառնալիքի մեջ է, ի՞նչ կլինի եթե չաղբան նետի: Ի՞նչ համարձակություն:

Ասաղն սկսեց Ռաշիդին հայիոյել, առանց պատճառն ասելու: Գյուլնարան գիտեր նրա այդ սովորությունը, որ նա հենց առանց պատճառի պիտի հայիոյանքով սկսեր: Ամեն անգամ լսում էր, բայց այս անգամ հետաքրքրվեց.

— Ռաշիդն ի՞նչ ա արել:

— Ռաշիդն ի՞նչ ա արել լ... Ռաշիդն ուզում ա, որ բոլոր կնանիք չաղբաները գցեն, ուզում ա բոլորին հավաքել տա խրճիթ, կարդացնել տա, դուրսը բարձր-բարձր խոսել սովորացնի, որ կնիկը ում հետ ուզենա խոսի, ապրի. ուր ուզենա, գնա, դուրս գա մարդամեջ՝ ազատ, անամաչ խոսի, պատիվը ծախի...

— Պատիվը ո՞նց ծախի:

— Պատիվը ո՞նց են ծախում, սարսա՛ղ:

Գյուլնարան սաստվեց, բայց և հետաքրքրվեց: Սպասեց, թե էլ ի՞նչ կասի Ասաղը:

Ասաղը շարունակեց.

— Ռաշիդն ուզում ա, որ կնիկը դուրս գա, ընտրություն կատարի, ոնց որ հիմի անում են «երեսները պատռած» կնանիք: Գիտե՞ս ինչեր են անում Երևանի, Բաքվա կողմերը: Վեր են կենում, գնում քաղաք, գանգատ տալիս իրանց մարդու վրա: Կնիկը ժողով ա գնում, օրերով նստում տղամարդկանց միջին, ասում, ծիծաղում, քսվում... թո՛ւ, հարամզադեք: Էդպես կնիկը, որ իր պատիվը չի իմանում՝ թքել եմ նրա մարդու տղամարդության վրա: Կնիկը տղամարդուց է:

Գյուլնարան սսկվեց: Բայց այդ լռությունը դուր չեկավ Ասաղին:

Երկար փնթփնթում էր նա և ուզում էր, որ կինը խոսի, նյութ տա իր խանդին: Իսկ Գյուլնարան զգուշանում էր, թեև նրան էլ սկսեց հետաքրքրել այդ «երեսը պատռած» կանանց պատմությունը: Զնդանում նստած բանտարկյալի պարզ բնագործ Գյուլնարան զգում էր, որ այստեղ մի ուրիշ բան կա, որ այդքան կանայք չէին վերցնի ու միանգամից «պատիվները կորցնի»: Դա հասարակ «երեսպատռածություն» չի...

Հանկարծ Ասաղը չհամբերելով՝ հարցը ուղղակի դրեց.

— Հը, դո՞ւ ինչ ես ասում: Ուզո՞ւմ ես խրճիթ գնաս...

Գյուլնարան զարմացավ և ժպտաց:

— Թե ուզում ես՝ կթողնեմ:

Գյուլնարան տարակուսեց և չհասկացավ: Բայց բերանից բաց թողեց.

— Թե թողնես՝ կգնամ:

— Լա՛վ, ի՞նչ ես անելու էնտեղ:

— Ինչ որ կասեն՝ կանեմ:

— Կասեն տղամարդկերանց հետ ժողով պիտի անես. կանե՞ս:

— Չեմ իմանում:

— Կասեն Ռաշիդի ծոցը պտի մտնես. կմտնե՞ս...

Գյուլնարան գունատվեց: Ասադը վեր թռավ տեղից, և, հարձակվելով նրա վրա, վար գցեց ու սկսեց հարվածել:

— Այ քու խրճիթը, բոգ, աննամուս... ո՞ր էիր էրեկ...

Հասան բեկը Պարսկաստանից վերադարձավ քյալբալա: Նա մեծ գորովանքով ընդունվեց իր տանեցոց և հարուստ բարեկամների կողմից: Չնայած ճամփի դժվարություններին, նա հոգով-մարմնով վերածնված էր: Նիհարել էր և սևացել, բայց մշուշալի աչքերի մեջ հիմա ցոլում էր մի կրոնական երանություն:

Գյուլի տեսքն էլ կարծես փոխված լիներ: Առաջվա պես չէր զգացվում մեծ «աղետը»: «Հողի գործը» կարծես մոռացված էլ էր:

Պարսկաստանում թարմացած և կրոնական բովում ջեռուցած Հասան բեկն սկսեց պատմել այնտեղ ապաստանած Ադրբեջանի բեկերի մասին, ներկայացրեց Արևելքը իր քաղաքներով, «ազատ կյանքով», խաների պերճ, փարթամ կենցաղով, տեղեկություն տվեց, թե այնտեղ ի՞նչ գաղափար ունեն Միության մասին...

Նրա հին դիրքը, որ խախտվել էր հողերի պատմությունից հետո, սկսեց նորից վերականգնվել: Կամ հաշտվել, մոռացել էին: Կամ մոռացել էին նրա համար, որ չէին տուժել, այլ տիրացել էին: Մարդիկ սկսել էին հագնվել, ուտել, դրստվել...

Գյուլի ծերերը, աչքի ընկնող գյուղացիք, մոլլան հաճախ գալիս էին Հասան բեկի մոտ և ջերմեռանդ սիրով լի աչքերը հառած նրան՝ նայում էին ժամերով և երանությամբ լցվում...

Հասան բեկը դեռ Պարսկաստանի տպավորության տակ է: Չի զբաղվում գյուլի գործերով: Ռաշիդի խոսքը չկա դեռ մեջտեղ: Ալին է միայն աշխատում կամաց-կամաց: Աշխատում է մոտենալ Ռաշիդին:

Մի անգամ Ռաշիդը նրա ջրաղացի մոտով անց էր կենում: Ալին կանգնեցրեց նրան:

— Այշի, էնքան մոռացար՝ մոռացար, որ բարեկամությունն է՞լ մոռացար: Հերս սխալ բան բռնեց: Քեզ ի՞նչ արեց: Դու էդ բանն արիր, հո հորս իրա դեմ չարի՞ր: Խալխի գործ էր: Ուզում ես՝ խալխի համար կռվենք իրար հետ, բայց բարեկամությունը պահենք: Շատ ես հպարտացել:

— Գործս շատ ա, Ալի՛,— ասաց Ռաշիդը:

— Միսր մենք էլ կուսակցության մեջ ենք ուզում մտնել: Չենք ուզում խալխի առաջ էնպես դուրս գանք, միթամ հորս պատճառով գյուլի չքավորին թշնամի ենք: Կասեն՝ հրես, միջակը չի ուզում չքավորին ձեռք տալ:

— Լավ, ես ի՞նչ եմ անում:

— Ի՞նչ ես անում: Արի՛, գնա՛, խոսի՛, բարեկամ կաց: Ջհանդամը, հերս ինչ արավ՝ արավ: Այշի, ես կուս-թեկնածու եմ, հեր-մեր չեմ ճանաչում: Էս քանի օրերը մեր Քյարամի հարսանիքն ա, պտի գաս, թե բարի՛՞ջ ես...

— Ես բարի՞ջ եմ,— ակամա, բայց կեղծ ասաց Ռաշիդը:

— Թող խալխն էլ իմանա, որ բարի՞ջ ես: Արի՛ :

— Լավ, տեսնեմ:

— «Տեսնեմ», չէ, անպատճառ արի՛ :

Ռաշիդը հեռացավ: Ճամփին միտք էր անում, թե ի՞նչ է նշանակում այս մոտեմոտ անելը: Որ առհասարակ իրենից վիրավորված են,— հասկանալի է, բայց արդյոք այս հրավերքները մի որոշ նպատակ ունեն՞ն... Ռաշիդը սարերում ու ձորերում, իր ժողովրդի մեջ ծնված մարդ՝ լավ գիտեր, որ իրենց լեռներում ներել չկա: Ոխակալը արյունով է հանգցնում իր ոխը:

«Տեսնենք ի՞նչ են ուզում անել»,— մտածեց Ռաշիդը իր մեջ և ժպտաց ջրհորի ջրի պես մուլֆ փայլեցնելով աչքերը.— «Տեսնենք որտե՞ղ են դնում թակարդը»:

Ու ինքն էլ գալի արթնությամբ զգույշ է դնում ոտքը՝ ամեն մի արհեստական, տարօրինակ առարկայից խուսափելով:

Որոշում է բռնել թակարդը: Դա նրան զվարճացնում է և հագուրդ տալիս իր ատելությանը դեպի իր նախկին տերերը:

Մի օր էլ Հասան բեկը նրան կանչեց իր մոտ: Գնաց: Միայն քարտուղարին ասաց, որ գնում է Հասան բեկի տուն:

— Այ տղա, ո՞ր տեղերք ես ման գալի,— բարեկամաբար ժպտաց Հասան բեկը, երբ Ռաշիդը ներս մտավ:

— Ինձ կանչել էիր,— ասաց Ռաշիդը հանգիստ և կանգնեց օդայի դռան:

— Հա՛, կանչել էի, գործ ունեմ հետդ: Առա՛ջ եկ, նստի:

Ռաշիդը նստեց և զգուշության համար չնայեց չորս կողմը, այլ անհոգ դիրք տվեց իրեն:

Օդայում Հասան բեկն էր իր երեք որդիներով:

— Գեղի գործերը ո՞նց են,— հարցրեց հասարակ ու անտարբեր ձայնով Հասան բեկը:

— Լա՛վ:

Հասան բեկը լռեց, մտածեց: Եվ փոխանակ սկսելու՝ կարգադրեց, որ թեյ բերեն:

Հյուսեինն ու Քյարամը գնացին հոգալու թեյի մասին:

— Գիտե՞ս ինչ, որդի,— սկսեց Հասան բեկը,— իմ մի ոտը գերեզմանումն ա, ես անցա, գնացի... պտի մնաք դու, Ալին, Քյարամը, Հյուսեինը: Դուք ջահել եք, կյանքը ձեր առջնն է: Դու ինձ հետ թշնամի չես— էդ գիտեմ: Էն որ սաղ գեղամիջումն էլ բղավես, թե դու իմ թշնամին ես, չեմ հավատա: Քանի որ դու կուսակցական ես դառնալու: Էն էլ որ արիր՝ էն քո պարտքն էր: Ես իմ կողմից հանգիստ եմ: Մենակ ուզում եմ, որ Ալու, Հյուսեինի ու Քյարամի կողմից էլ հանգիստ ըլեմ: Նրանք կուսակցության մեջ են

մտնում: Նրանք իմ ճամփով չեն գնում: Հիմի իմ ուզածն էն ա, որ դու, Ալին, Հյուսէինն ու Քյարամը բարիշ ապրէք: Ե՛կ, որդի, էս գիշեր էս տան մեջ վերջացնենք մեր վեճը...

— Ես սարի ավագակ չեմ,— ասաց Ռաշիդը,— էս արյան վրեժ չունեմ, որ վերջացնենք: Գեղի գործ ա, էս գեղի գործն եմ կատարում: Թշնամին թշնամի է իր գործի համար:

— Խելո՛ք խոսեցիր: Դե որ էդպէս ա, էգուց Քյարամի հարսանիքն ա, թե սրտումդ բան չունես, ե՛կ:

Եվ մտածեց.

«Թող մտածի, որ այստեղից ողջ է դուրս պրծնելու և ոչինչ չի պատահի այս գիշեր...»:

Իսկ Ռաշիդը մտածեց.

«Ուրեմն այս մարդիկ ինձ համար «էգուց» ունեն «մտքներում»:

Միամտվեց:

Թեյ խմեցին, խոսեցին դեսից-դենից, և ուշ գիշերին Ռաշիդը գնաց տուն:

Ռաշիդը կոպիտ, անդյուրաշարժ, բայց հաստատ կացնի նման տաշում է գյուղական գործը: Հին հովիվը, հետագայում բատրակը, որի սոված ստամոքսը սովորում էր այլևս չուտել, բայց կուշտ լինել, տարիներով աշխատանքի աղորիքի տակ աղացվել ու ջարդոտվել էր— չէս իմանում, թե ո՛ր տեղից էր ծծել իր մեջ երկաթի մկաններն ու ծով համբերանքը:

Գյուղը, թարմացած, հողակուշտ գյուղը, ոչ գոհ է, ոչ էլ դժգոհ նրանից: Այսօր ավելի ունի, քան երեկ: Բայց այսօր ախորժակն ավելի է, քան երեկ... Հազար բերան բացվում է— լցրու մեջը: Գյուղ է, կարիքը շա՛տ:

Եվ ահա պատի թերթում տողեր՝ «Գյուղխորհուրդը չի մտածում կամուրջի մասին: Հեղեղը տարավ՝ նորը չկա: Մայլերը խրվում են ցեխի մեջ: Նախագահ, քնած էս, զարթնի՛ր»:

Այս մեկը ճիշտ է: Կամուրջը նորոգված չէ:

Բայց որ չորբան Ալեքսանդրը պինդ պայմանագիր է կնքել իր տիրոջ հետ, որ Դուրսունը վերակազմ ՓՕԿ-ի միջոցով կովի տեր է դառել, որ չքավորներից շատ-շատերը արդեն իրենք են վարում-ցանում իրենց արտերը աշխուժացած վարկային ընկերության միջոցով, որի նախագահը Յուսուֆն է, հետո, որ կոռպերատիվն աշխուժացել է, կամ, վերջապես, որ գյուղի ճանապարհը պարհակային կարգով դրստվեց, մաքրվեց — սրա մասին պատի լրագիրը չի խոսում: Խալխն էլ լռում է: Գոհ է, չի զգում, որ գոհ է և չի էլ հայտնում: Գյուղն այդպէս է, անտակ հոր. լցրո՛ւ, չի լցվի:

Գյուղում կարծես Ռաշիդը չի էլ երևում: Եվ իրոք, հիմի շատերն են ակտիվացել, չքավորությունը խառնվում է գյուղի գործերին, ու Ռաշիդը չի երևում: Յուսուֆը, Մուխտարը և շատ չքավորներ ընդունվել են կուսակցության մեջ:

Բայց քիչ-քիչ լուրեր էր շրջում, որ Ռաշիդը կաշառք է ուտում: Շատերը չեն հավատում, քչերը կասկածում են: Բայց չհավատացողի սրտումն էլ խոսքի տեղը մնում է հանած մեխի տեղի պէս:

Հողված է լույս տեսնում լրագրում այն մասին, որ Ռաշիդը բայրամի տոնը կատարել է, խմել, հարբել: Մի ուրիշ հողված, որ Ռաշիդն անչափահասի ամուսնության վկայական է տվել:

Հասան բեկի վերադարձի առաջին թարմ ամիսն անցավ:

Լուրը հերքվում է: Բայց մեխի տեղը մնում է... Եվ Հեյդարը շարունակում է խփել նորերը...

Իրական Պարսկաստանը երազացավ, և երազական ծննդավայրը իրական դառավ իր կծու, կոպիտ և անուրախ ձևերով:

Առաջին հարվածը հենց Ռաշիդը տվեց: Երևան հանեց միսհարկի ժամանակ Հասան բեկի թաքցրած հաշվառման օբյեկտները— 2 կով, 40 ոչխար, մի ձի:

Սրա համար Հասան բեկը տուգանվեց և խայտառակվեց գյուղի առաջ:

Քյալբալա Հասան բե՛կը...

Բայց այս հարվածը մեկը չէր: Գալիս էր ավելի մեծ հարված: Դա տնտեսական հարվածն էր: Անհատական հարկ, ձայնագրվում, հողաշինարարության ժամանակ հողերի նոր դասավորության վտանգ, որի մասին խոսվում էր: Հետզհետե մութ կերպով սկսեց գործադրվել կոլեկտիվ տնտեսության ուրվականը, որի մասին չափազանցքած ու այլանդակ լուրերը սողոսկում էին այն լեռնաստանը:

Հասան բեկը Ռաշիդի մեջ տեսնում էր մի համառ թշնամի, որ նրան հարվածում է թե՛ ատելությունից և թե՛ վախից: Սվինամարտի ժամանակ երկու թշնամիներից ամեն մեկն շտապում է առաջ ինքը տալ մահացու հարվածը և ազատվել հարվածից: Այստեղ արդեն խուսափելու տեղը չի. մեկը պիտի հաղթվի, որ մյուսն ապրի: Ետ դառնալն ուշ է:

Եվ հետո Ռաշիդը մենակ չի. իր հետևից բերում է Ռաշիդներին: Դա մի վիշապ է հազարգլխանի: Պետք է կտրես, որքան հասցնես:

Քյալբալան կապտեց, մռայլվեց լճի պես, սկսեց տակից փրփրել: Մոռացել է կրոնական էքստազը— ապրուստը վտանգված է— հայիտյում է Ռաշիդին.

— Ես էդ շան ցնկնածին շանսատակ անել կտամ, հառա՛մ գադա, քյոփօղլի...

Ու վճռեց, որ հասել է վերջին հարվածի օրը:

Դեպքերն սկսեցին շտապել: Ստվերների պես տնետուն են սահում Հասան բեկի թայֆայի մարդիկ, որոնք ստվարացել են վերջին ժամանակներս: Մոտ 16 կուլակներ սթափվել են վերջին ամիսների փորձերից և գայլերի ոհմակի պես խմբվել Հասան բեկի շուրջը:

Գլխավոր վայրը Հասան բեկի տունն է: Գնում են, գալիս, փսփսում: Մի բան վճռված է, շտապում են: Ալին շուտ-շուտ է տեսնվում Ասադի և Ալի-Նաբու հետ: Ասադը վագրի պես է նայում: Անհանգիստ է: Վագրի պես էլ փորը գետնին քսելով սողոսկում է իր տեղի վրայով և այնտեղից մտիկ տալիս Ռաշիդենց տան կողմը, ամեն բռպե սպասելով, որ Գյուլնարան կարող է այնտեղից դուրս գալ: Մթնշաղի վարագույրի միջից նա նկատում է մի ինչ-որ անորոշ գույնի չադրա, որ դուրս է գալիս Ռաշիդենց տանից և սահում-անցնում տան հետևի կողմը: Ո՞վ է դա...

Ասադը խելացնոր վագրում է դեպի այն կողմը: Ոչ ոք չկա: Իսկ Գյուլնարան տանը չէ: Ասադը կատաղում է, տանջվում: Եվ մտածում է. «Ի՞նչ են ընկել հողի, իշխանության ու հազար ու մի բանի հետևից... երանի էս ցավը չունենայի»: Եվ միայն մի բան է ուզում հիմի, ծարավի է մի բան. չլինի Ռաշիդը, որ չլինեն իր կասկածները: Միայն թե ազատվի խանդի այդ այրող նուպաներից՝ ամեն ինչ կանցնի:

— Բա ո՞ր ա գնացել շան ծիծ կերածը...

Ու քայլերը ուղղում է գոքանչի տունը:

Ալին սրբեց խանչալը, դրեց թաղիքի տակ, չնայած որ պատից քաշ էր արած մի ուրիշ դաշույն, բոլորովին ազատ:

Հետո կնոջը կանչեց մոտը: Կինը դժգոհ նայեց նրան և ասաց.

— Վախենում եմ խաթա դուս գա, Ալի:

— Քու գործը չի, շան աղջիկ, ինչ ասում եմ՝ արա:

— Ախր ո՞նց ասեմ Ասադի քրոջը, թե Գյուլնարան Ռաշիդի տուն ա գնացել. ո՞վ կհավատա:

— Դու ասա տեսել ես:

Կինը զարմացավ Ալու համառության վրա և նայեց նրան քննող աչքերով:

— Ի՞նչ ես մտիկ տալի, պետք ա ասես, որ Ասադն էլ իմանա ու կնկա գյամը քաշի:

— Ախր նրա կնիկը ի՞նչ ա անում, որ գյամը քաշեն:

— Նրա կնիկն ուզում է առաջ ընկնի, չադրեն պատռի. կնանոց դուս քաշի: Շատ էլ ես կոմունիստ եմ դառնում: Թող անեմ, որ՝ ասենք՝ դու չադրադ պատռես, հարամվե՞ս:

— Չադրաս որ պատռեմ՝ կհարամվե՞մ:

Բայց Ալին այնպիսի ավազակադեմ, արնակալած աչքերով կանգնեց նրա դիմաց, որ կինը սաստվեց:

— Հա՛, դե՛, էդպե՛ս,— խոսեց խուլ ձայնով Ալին,— էդպես կասես Ասադի քրոջը: Իմացա՞ր:

Լռությունը հասկացնում է՝ «իմացա»:

Ռաշիդը հոգնած, ջարդված գնաց իր խրճիթը: Պատերը ծամածուռ խորշոմներով նայեցին նրան: Նա նստեց թոնրի ափին, պաղ քարին: Պառավ մայրը ջահրի վրա կռացած՝ թել էր մանում, իսկ կինը աման էր լվանում: Ընտանիքը լուռ էր: Հոգնած Ռաշիդն սկսեց հորանջել:

— Ասադի կնիկն ասում ա, որ մարդը շատ ա նեղացնում իրեն,— ասաց Ռաշիդի կինը:

Պառավը բարեմտորեն հանդիմանեց.

— Ա՛յ աղջի, ի՞նչ քու բանն ա, ինչի՞ ես խառնվում ուրիշի գործին:

— Ասում եմ, էլի՛,— արդարացավ կինը,— իմ ասելով, Ռաշիդի իմանալով Ասադին ի՞նչ վնաս կամ նրա կնկան ի՞նչ օգուտ:

Ռաշիդը հորանջեց ավելի լայն և հորանջելիս կափկափեց կզակը.

— Տեղս գցի՛:

— Բա բան չես ուտո՞ւմ, ա՛յ որդի:

— Չէ, իսկի հալ չունեմ:

Պառկելն ու քնելը մեկ եղավ:

Դուրսը բավական մթնել էր, որ Գյուլնարան փախչելով վազում էր ձորը, Ալիենց տան կողմը:

Ալու կինը նայեց ձորաբերանին և նկատելով Գյուլնարայի չադրայի ֆոֆոռոցը, հասկացավ, վրա վազեց.

— Հա՛, ի՞նչ ա, Գյուլնարա:

Գյուլնարան լացակումած, սարսափած գոչեց.

— Օջախդ եմ ընկել, Ֆա՛թմա, ինձ ուզում ա սպանի... ազատի՛:

Ֆաթման բռնեց նրա ձեռքից և քաշեց իրենց տան կողմը, իսկ Գյուլնարան ետ-ետ նայելով՝ կատվի պես կպչում էր նրա իրանին.

— Ֆաթմա՛ ջան, Ֆաթմա՛ ջան, էկավ, հմի կգա... վախում եմ:

— Վախիլ մի՛, հմի կկանչեմ Ալուն: Նե՛րս մտի:

Ֆաթման վազեց ջրաղաց և դռնից ձեռքով կանչեց Ալուն: Մա խոժոռած դուրս եկավ, կնոջը տարավ մի կողմ: Խոսեցին:

— Տար Ռաշիդի տուն, ես բան չեմ կարա անի. կառավարության գործ ա: Ասաղը կգա, կսպանի, ես չեմ կարա ազատի:

— Հը՞. էդպես անե՞նք...

— Հա՛, հա՛, տար Ռաշիդի տունը, մինչև Ասաղի հերսը իջեցնենք:

Ֆաթման շատ մտածեց: Վազեց տուն, և մի րոպե անց ձորի մի բարակ շավղով Ֆաթման ու Գյուլնարան ժայռերի արանքով կատունների պես սողոսկելով՝ վազեցին Ռաշիդենց տուն:

Ռաշիդը վեր թռավ տեղից և ուզում էր քաշվել դուրս, բայց Գյուլնարան ընկավ նրա մոր ոտքերը:

— Անա՛ ջան, ասա տղիդ՝ ինձ ազատի մարդիս ձեռից. սպանում ա... խանչալ քաշեց վրես:

Ռաշիդը բլուզը հագավ ու դուրս թռավ: Ֆաթման գնաց տուն, Գյուլնարան կծկվեց անկյունում:

— Վախիլ մի՛, բալա ջան,— հանգստացրեց Գյուլնարային Ռաշիդի մայրը.— կառավարություն կա, քեզ բան չեն կարա անի:

Հետո մի քիչ անհանգիստ նայեց Ռաշիդի կնոջը՝ Ջավահիրին.

— Աղջի, ո՞ր գնաց Ռաշիդը... մի բան չանե՞ն...

Ու ինքը վեր կացավ, գնաց դուրս: Ջավահիրը դուռը ներսից կողպեց:

Քիչ անց գյուղխորհրդի անդամները կատարածունների հետ գնացին գյուղխորհրդի գրասենյակը, հետը տանելով Ասաղին և դաշույնը դնելով սեղանի վրա՝ արձանագրություն կազմեցին:

Գյուլնարան իրար անցավ՝ իմանալով անսովոր լուրը— որ Գյուլնարան իր ոտքով փախել է Ռաշիդի՝ տղամարդու մոտ և խնդրել է իր մարդուց ազատել իրեն:

Սկսեցին շշուկները.

— Ղախպություն ա, կեղծավորություն, ի՞նչ ծեծ, ի՞նչ բան. երեսը պատռել ա, ուրիշի ծոցն ա ուզում մտնի,— թքեցին մի քանի Ասադի կողմնակիցներ և հեռացան գյուղխորհրդից: Այնտեղ էր և Հասան Բեկը, որ կանգնել դիտում էր: Նրան մոտեցան մի քանի գյուղացիներ.

— Հասա՛ն Բեկ, էս ի՞նչ բան ա, Ռաշիդն էս ինչե՞ր ա անում: Ուրիշի կնիկը ո՞նց ա թողնում մտնի իր տունը:

Հասան Բեկը խաղաղ ու հասարակ ձայնով ասաց.

— Ռաշիդը մաքուր տղա յա: Վախիլ մի՛ք: Ասեք թե Ասադը տաքզլխություն չանի, վնասի. երկուսն էլ ջահել տղերք են, ափսոս են:

Ու հառաչեց.

— Փորձանք ա, բալամ, փորձանք: Ի՞նչ անեմ, ծեր մարդու չեք լսում, ձեր խոսքն եք առաջ քաշում: Ո՞ւր հասա՛նք:

Հետևյալ օրերը Հասան Բեկի թայֆան գաղտուկ տարածում էր ամենագզվելի բամբասանքներ Ռաշիդի մասին: Նրանք ափսոսում էին Ռաշիդին և Ասադին, ասում էին «ուրիշի բերանից լսած» խոսքեր, և այդպիսով բամբասանքը տարածվում էր՝ չհասկացվելով թե ում կողմից: Խանդոտ երիտասարդների երևակայությունը կլանում էր ամեն կասկածելի լուր և ինքն էլ զարդարելով այդ լուրը՝ վերջը չէր ճանաչում դրա իսկական հեղինակին— նույն ինքն իրեն:

Ասադին դատեցին, խանչալը դրին գործերի մեջ, իր պատիժն էլ թեթև արին՝ աչքի առաջ ունենալով նրա տգիտությունը և տաքզլխությունը: Մի խոսքով՝ գործին ընթացք չտվին, վճռեցին գյուղավարի...

Գյուլնարան տուն չգնաց, Ռաշիդից տեղափոխվեց իր քեռու տունը, այնտեղից էլ ճամփա ընկավ Գանձակ, իր հոր մոտ:

Ասադը դեղնեց դիսի և խանդի տանջանքներից: Մտքում դրեց անպատճառ վրեժխնդիր լինել Ռաշիդից: Եվ սկսեց շուտ-շուտ գնալ Ալու մոտ:

Մի օր Քյարամը գնաց Ռաշիդի մոտ և ասաց, որ Ալին կանչում է նրան: Գյուղխորհրդումն էր:

— Լա՛վ,— ասաց Ռաշիդը,— գնա, կգամ:

Առաջ գնաց տուն: «Չէ, դրանք անպատճառ մի բան ունեն մտքներում»— մտածեց Ռաշիդը: Մի քիչ վատ զգաց այդ մտքից: Մեկ ուզեց չգնալ: Բայց հետո էլ մտածեց, որ եթե չգնա՝ կարող է ընդմիշտ փակել գաղտնիքն իմանալու պատուհանը: Նա գիտեր, որ անզգույշ քայլ է անպայման գնալը, ոիսկ, որ կարող է շատ վատ վերջանալ: Բայց նա վստահ էր իր բնագդին և լավ համարեց գնալ հետախուզելու:

Երբ մոտեցավ Ալու տանը, տեսավ, որ նա նստած է դռանը:

Ալին դիտմամբ նրան ներս չտարավ, այլ սկսեց անցուղարձ անողների աչքի առաջ խոսել նրա հետ և բարձրաձայն դժգոհել իր հորից:

— Ախր մին ա, եզուց-էլօր կոմունա կըլի, հողերը կխառնեն իրար, միասին կապրենք գեղգեղովի: Ի՞նչ պատիժ էր խրվեց հողի պատմության մեջ ու մեզ խայտառակեց:

— Լավ, հիմա դու ի՞նչ ես ուզում,— հարցրեց Ռաշիդը մեղմ շեշտով:

— Էն եմ ուզում, որ գեղացոց հասկացնես մեր անմեղությունը:

— Ի՞նչ են ասում գեղացիք:

— Գեղացիք քեզ ու մեզ ուզում են կովացնեն. ստեր են հնարում, թե մենք քեզ վրա փիս բաներ ենք խոսում: Միթե մենք ասում ենք, թե դու կաշառք ես վերցնում, անառակ ես... Հազար մի բան: Թշնամի շատ ունենք:

— Հա՛, խոսում են:

— Խոսում են, որ դու հակառակվես ու մեզ չթողաս կուսակցության մեջ մտնենք: Դու որ փիս խոսես, մենք կորած ենք: Հե՛րն անիծած կայքի ու ամեն բանի: Դո՛ւս կգամ գեղից: Ես ուզում եմ կուսակցության մեջ մտնեմ: Մա՛ն օլում, Ռաշիդ, պիտի օգնե՛ս:

— Սպասեք... տեսնենք... մի բան կարվի,— որոշ պատասխանեց Ռաշիդը և մռայլվեց:

— Թե որ չընդունվեմ կուսակցության մեջ՝ գլուխս մահու կտամ— խայտառակություն ա:

Նրանք երկար խոսեցին այդ մասին, և Ալին հենց մի գլուխ բերում կանգնեցնում էր այդ մտքի վրա՝ վանելու համար իսկականը:

Մի երեկո Հասան բեկը կանչեց Ռաշիդին իր մոտ: Պլանը կազմած էր և հայտնած Ալուն: Սա պիտի գնար Ռաշիդի մոտ, մի կողմ կանչեր և դիտմամբ գաղտնի փսփսալով պիտի կանչեր նրան իրենց տուն ու զիշերին: Գաղտնիքը պիտի բացատրվեր նրանով, որ Հասան բեկը վախենում է իր հարուստ բարեկամներից, թե նրանք կչարախոսեն, որ Հասան բեկը մոտեմոտ է անում իր թշնամուն: «Չեն հավատում, որ մենք թշնամի չենք, և չեն ուզում, որ բարեկամ ըլենք»: Անշուշտ Ռաշիդը կկասկածեր այս կոնսպիրատիվ և «վատ սարքած» հրավերից, կամ կմերժեր, որ ասել է՝ հասկանում է իրենց միտքը, կամ իր հետևից պոչ թողնելով կգար իրենց տուն: Այնտեղ խաղաղ գրույց կանեին, հայրը կխնդրեր Ռաշիդին օգնել, որ իր տղաները մտնեն կուսակցության մեջ, սա էլ, ճիշտ է, խոսքով կհամաձայներ, մտքով՝ ոչ, բայց թե՛ սա և թե դրսում հսկող պոչը կնկատեին, որ ոչ մի վտանգ չկա այս տանը Ռաշիդի համար:

Մանյովրը հաջողվեց: Ռաշիդը խոստացավ գալ և իրոք եկավ՝ հետևից մի քանի հոգի պոչ թողնելով:

Հասան բեկը նրան ընդունեց սովորական խաղաղ հայացքով: Նրա գլխավերևը կախած էր դաշույնը, որ առաջ չկար: Ներսն էր և Ալի-Նաբին, որ դաշույնը կախ նստած էր դռան մոտ:

Ռաշիդը շփոթվեց... Իրոք որ շատ էր առաջ գնացել իր հետախուզման մեջ: Բայց ուշ էր: Նա զսպեց սրտի տազնապը, բայց ուշքը դուրսն էր, տան չորս կողմը, ուր ստվերների պես սահում էին իր ընկերները:

Հասան բեկը նայեց Ալի-Նաբուն և ասաց.

— Դու մի՛ սպասի էլ. գնա քնի՛: Առավոտը վաղ կգաս, նամակը կտամ, կտանես Քյուրդիստան:

— Գլխիս վրա,— ասաց Ալի-Նաբին և վեր կացավ, գնաց դուրս:

Ռաշիդը լսեց դռան բացվելը, շների մոմոռոցը և Ալի-Նաբու քայլերի ձայնը, որ հեռանում էր:

Այնուհետև Հասան բեկը սկսեց ուղղակի աղաչել Ռաշիդին, որ սա օգնի գոնե մի բանում— փակի իր չարակամների բերանը, որ ուզում են իր տունը քանդել:

— Որդիքս բաժանվում են, Քյարամը գլուխն առնում ա գնում կորչելու, ես ծեր մարդ եմ, ո՞նց անեմ: Տունս քանդվում ա:

Ռաշիդը խոստացավ, որ կանի՝ ինչ կարելի է անել, և մտքում ծիծաղեց «խենթացած ծերուկի» միամիտ քայլերի վրա:

«Չլինի՞ թե դրուստ, ուզում են կուսակցության մեջ մտնել»:

Ներս մտան Քյարամը, Ալին և Հյուսեինը: Ալին զինված էր խանչալով: Ընթրիք բերին: Ռաշիդը հրաժարվեց մնալու: Չպնդեցին, չխնդրեցին անգամ: «Թող թույնի կամ ստորաքարշության կասկած չտանի»:

Ռաշիդը դուրս եկավ շփոթ մտքերով: Նա մի կողմից ծիծաղում էր Հասան բեկի որդիների կուսակցության մեջ մտնելու անգոր փորձերի վրա, որով ուզում էին իրենց կորցրած դիրքերը վերականգնել, մյուս կողմից էլ տարակուսեց. «չլինի՞ ծերուկը ինքն է վախում հակառակորդից»:

«Արդեն անելունն արի, էլ ի՞նչ մնաց անելու» — ասաց մտքում և անցավ բակից:

«Թե մնան իրենց հալին... ո՞վ ա իմանում»:

Լեռնցի բատրակը հարցը դրեց և թողեց կիսատ... «Տեսնենք»:

— Բարի գիշե՛ր,— ասաց իրեն ճամփու դնող Ալուն:

— Բարի գիշե՛ր:

Ռաշիդը սուզվեց գիշերային խավարի մեջ: Փողոցում երեքացին ընկերների սովերները:

— Հը՞, Ռաշի՞դ...

— Ես եմ:

— Հա՛, փորացավն ի՞նչ ա:

— Փորացավը հասկանում եմ. շատ ա ուզում իր տղաներին կուսակցության մեջ ընդունել տա:

— Հա՛, դրա համա՞ր ա ձեռք ու ոտք ընկել: Իսկ մենք քեզ ըստեղ թաղեցինք պրծանք:

— Բո՛, չէ, չէ մի, պոզե՛ր:

— Բա որ կալմեջ անեին քե՞զ...

— Ես հասկանում եմ դրանց միտքը: Հիմի չեն ուզում ինձ ձեռ տալ, հլա ուզում են կուսակցության մեջ մտնել ու են կռնիցը խփել...

— Կուսակցությո՞ւն — իշտահներին թող քացախ խմեն:

— Քյոփոլիներ... կերած կերակուրնե՛րը տես...

Ցրվեցին տները:

Ռաշիդին ճամփու դնելով՝ Ալին կանգնեց, որ տեսնի, թե ո՞վ է իր դեմից եկողը:

Սովերը մոտեցավ Ալուն:

— Ով էր, Ալի...

— Ռաշիդը:

— Ո՞րտեղից էր գալիս էսպես ուշ:

— Մեր տանն էր: Ղոնախ էր եկել,— ասաց հասարակ ձայնով Ալին. «Թող կարծի, որ Ռաշիդը անվախ, մտերմի պես գնում-գալիս է»:

— Մենա՞կ էր:

— Հա՛, մենակ:

Ստվերը գլուխը շարժեց.

— Բա էնքան բաներից ե՞տը:

— Բարիշած ենք, Օմար: Հերս բարիշեց մեզ համար: Ախր մենք հիմի թեկնածու ենք: Էլ դուշմանություն չի կարելի:

Երբ Ալին մտավ օդան, Հասան բեկը նստած էր լուռ: Չէին խոսում նաև Քյարամն ու Հյուսեինը:

— Թող անեիք՝ ես կվերջացնեի,— ասաց Քյարամը:

Հասան բեկը վեր նայեց:

— Վե՛րջը...

— Վերջն էն կըլեր, որ շանսատակ կանեի, կվերջանար:

— Հապա որ պոչը թողած ըլեր տանը կամ ընկերների մոտ:

— Բան չունե՞ս. «ո՞վ ա տեսել, ո՞վ ա իմացել»:

— Չէ, բալամ, եղպես հեշտ չի...

— Բա ի՞նչ ա ըլելու վերջը: Դա կոիվն սկսել ա ու մինչև վերջը պտի տանի: Ախր մի մտածի. ո՛նց ենք մտնելու կուսակցության մեջ, մեր ամեն ոտը դնելիս՝ քարը պիտի գցի առաջներս: Դու ծերացել ես, ամա մենք ջահել ենք, ի՞նչ ա ըլելու մեր օրը քառասուն, վացցուն տարի...

Հայրը խայթվեց: Նա գիտեր այդ, բայց այսպես պարզ ու սուր չէր պատկերացրել:

Անդունդի ահեղիությամբ բացվեց մատաղ հարազատի կյանքը քառասուն, հիսուն տարի... Եվ սարսափեց...

Եվ առաջին անգամ կյանքում այնպես խոցվեց, որ արտասուքները գլորվեցին աչքերից:

Գայլը լաց էր լինում:

Լաց եղավ և գայլի ձագը՝ Քյարամը:

— Բա ես ո՞նց ապրեմ: Իմ հողն էլ կառնի, պատիվն էլ, կյանքն էլ հարամ կանի: Բա ես դրան չվերջացնե՞մ:

— Գնա քնի՛, բալա՛ս, գնա քնի՛, մի դուռ կբացվի: Մի բան կանենք:

— Չէ, ե՛ս պիտի անեմ, որ սիրտս հովանա:

Հասան բեկի որդի՛ն ապագա հացի հոգսի համար լաց էր լինում: Հասան բեկը երևակայության մեջ տեսնում էր իր որդուն աղքատ, մուրացիկ, և սիրտը մղկտում էր: Բայց նա սրբեց արցունքները մեղմ ու հեզնորեն ասաց.

— Ասածդ կըլի, Քյարամ, մենակ էնպես, որ իրան-իրան կըլի. խելացի ձևով, սպասի՛ր:

Բայց ինքն էլ չհասկացավ՝ ինչպես, հանկարծ թոփչք արեց.

— Հերի՛ք ա, վախտն ա, ասեք մեկ-մեկ գան:

Գիտեին ովքեր պիտի գային:

Ալին գնաց կանչելու:

— Դուք հեռացեք ներս:

Քյարամն ու Հյուսեինը հասկացան և հեռացան քնելու:

Մի քիչ անց իրար հետևից եկան Ղասումը, Մուսան, գյուղի մոլլան ու Իսմայիլը, Թադին, մի քանի կուլակներ, որոնք վերջերս հաճախ էին լինում Հասան բեկի տանը: Վտանգը խմբել էր սկսում նրանց...

Նրանք գիտեին, թե ինչ կլինի կանչելու նպատակը: Վերջերս այդ մասին ակնարկներ լինում էին:

Ժողովը հանդիսավոր էր և խորհրդավոր: Մոլլան արտակարգ հուզման մեջ երբեմն-երբեմն ծանր հոգոց էր հանում:

Մինչև լույս փափսացին, ծանր ու թեթև վերդիր արին ու վճռեցին, որ հնար չկա, ետ գնալ չի լինի, կանգնել չի լինի, առաջը մահ է: Պետք է խփել — գուցե ճար լինի կռվի մեջ:

Եկավ և Ալի-Նաբին, մոայլ նստեց օդայի անկյունում: Նստած մտածում էին և ամեն մեկն զգում էր, որ այս վերջին խորհրդակցությունն է:

Հասան բեկը սկսեց թույները թափել.

— Ի՞նչ եք սակվել մնացել: Էս թուրը մենակ ի՞մ գլխին ա իջնում: Հարուստը աղքատանում ա, աղքատն էլ սովի դուռն ա ընկնում: Պիտի խլեն ամեն բան — առաջ իմ հողերը, վերջը ձեր հողերը: Ձեր կնանոց պտի հավաքեն, ձեզ տանեն մեծ-մեծ տները փակեն, հայի, ռուսի, մլթոնու հետ խառն ապրեք: Ի՞նչ եք սակվել, ամենքդ մի կուտը նստել:

Զխտեցին:

— Գնացե՛ք ուրիշ տեղեր— տղամարդ, կնիկ-մարդ, մեծ ու պստիկ խառն ուտում են, քնում, վեր կենում: Աբուռ չկա, նամուս չկա: Բա ես տղամա՞րդ եմ, ես քյալբալա՞մ եմ, ես օրենք, հավա՞տ եմ ճանաչում, որ թողել եմ իմ էլը կրակի մեջ:

Ու հետո դարձավ Քյարամին, Ալուն, Հյուսեինին, որ չհամբերելով ներս էին եկել, և նրանց հետ եկած Ասադին.

— Բա դուք տղամա՞րդ եք, փափախ ունե՞ք գլխներիդ: Ա՛յ Ասադ, բա դու ո՞ր օրվա տղամարդն ես, որ կնիկդ գնա գիշերը մնա Ռաշիդի տանը ու հետեղից կորչի գնա, քեզ ասի, որ էլ քեզ կնիկ չեմ: Կնի՛կ առ սրանից ետը: Էդ ո՞ր կնիկը կմնա կշտիդ, երբ իմանա, որ իր տղամարդու զոռը իր վրա չի բանում էլ:

Ասադը կարմրեց և սկսեց շնչատել:

— Ես հարուստ, դու աղքատ: Ինչի՞ համար են քեզ սխմում: Գնացիր կնիկդ ետ ուզեցիր. ինչի՞ քեզ տվին դատարան: Ասել ա՛ն՝ ինչ ունենք՝ տանք իրա՛նց: Հո՛ղ, կնի՛կ, նամուս... Ախպեր, հարուստ չենք կարում ապրել, աղքատ է՞լ չապրենք, էս ի՞նչ գուլում ա: Ձեզ հե՛տ եմ — մեզ կջնջե՛ն, կմնաք անգլո՛ւխ:

Բոլորը պապանձվել էին: Հասան բեկը արծարծում էր առաջխաղացումը:

— Ես չեմ ասում, որ գնաս խանչալը կոխես Ռաշիդի փորը: Ես իմ բախտն եմ լաց ըլում: Իմ բատրակը իմ հողերս խլի՞, անհատական հարկերը վրես դնի՞, ինձ վրա գանգատ տա, մարդամիջում ինձ խայտառակի՞:

Լոեց և դողահար ձեռքով սկսեց փնտրել թութոնի տուփը:

— Բա ո՞նց ենք անում, Հասան բեկ,— հանկարծ բորբոքվեց Ասադը:

— Ո՞նց ենք անում,— մեջ ընկավ Քյարամը,— եզուց էն շունը գալու է Ալու ջաղացը այլուրը տանելու: Կտանք շանսատակ կանենք, պրծավ գնաց: Գալի՞ս ես:

— Գալիս եմ:

Երկու տաքգլուխները վեր կացան, իրար ձեռք տվին:

Լռություն տիրեց: Հասան բեկը հառաչեց:

— Ասա՛ղ, դու, Ալի-Նաբին, Ալին, Քյարամն ու Հյուսեինը կանեք: Թե չբացվեց, հո ձեր ու մեր բախտը. թե բացվեց, դու, Ասադ, կառնես քո վրա: Կասես կնկա պատճառով արի: Դու չքավոր ես, ջահել, տաքգլուխ: Քեզ պատիժ կտան մի երկու տարի, բաց կթողնեն՝ կմոռանաս: Իսկ ես կարողությունս ջուրը կածեմ, քեզ կազատեմ: Դուռանը վկա, ահա երդում եմ ուտում: Գնա, արա. ջահել ես, կղիմանաս, տուն կդառնաս՝ իմ տղեն ես: Նրա համար եմ ասում, որ եթե իմ տղերքը բռնվեն, մենք էլ ենք կորած, դու է՛լ: Կասես— մենակ եմ արել:

Ասադը բռնկվեց.

— Հավատս վկա, Մահմեդի գերեզմանը վկա, վրես կառնեմ: Թող մենակ նրա արունը խմեմ:

Ասադը վճռական թափ տվեց գլուխն ու հպարտ կանգնեց մեջտեղ:

— Վաղը օրը ցերեկով արեք,— ասաց խուլ ձայնով Հասան բեկը,— վերջը կասեք, թե սպանող ըլեինք՝ զիշերը կանեինք մեր տանը: Միտքս հասկանո՞ւմ եք...

Ասադը ոչ լսում էր, ոչ հասկանում: Նրան պետք չէր թվում և ոչ մի խարդախ զգուշավորություն:

Նա այրվում էր վրեժից:

Ալին՝ չնայած որ պատից քաշ էր արած դաշույնը՝ թախտի տակից հանեց մի ուրիշ դաշույն, տվեց Ասադին: Սա վերցրեց և կիսովին քաշեց: Դաշույնը ցույց տվեց իր անձայն գոմոռո շան ատամի սպիտակ ցուլը:

— Ալի-Նաբի՞,— մոտեցավ Ասադը անկյունում նստած Ալի-Նաբուն,— գալի՞ս ես...

— Ո՛վ ա իմանում,— անորոշ ասաց Ալի-Նաբին,— աստծու բան ա...

Եվ ուսերը վեր քաշեց:

Մութ անկյունում լռում էր Հեյդարը...

Ջինջ առավոտ էր:

Ռաշիդը դուրս էր եկել տնից և դռանը կանգնել, մտախոհ նայում էր դեպի ծուռումուռ փողոցները:

— Ի՞նչ կա, Ռաշիդ,— բահն ուսին մոտեցավ նրան մի գյուղացի և կանգնեց:

— Ոչինչ,— խաղաղ ժպտալով նրան նայեց Ռաշիդը և տնտղեց ոտքից գլուխ:

— Հը՞, արտիդ գլխին ե՞ս:

— Հա՛, կաղնեցի արտիս գլխին:

— Տես, մեզ չխայտառակես, վարուցանքդ գլուխ հանես, վարկային ընկերությունը օգնեց: Հողն էլ լավն ա:

— Ի՞նչ ես ասում, Ռաշիդ, էս ա լծկանն ստացա, դու տես ո՞նց եմ էրեխի պես պահում իմ արտը:

Խոսակիցն այն չքավորներից էր, որ այս տարի նոր էր սկսում ինքը վարել վարկային ընկերության ձեռնտվությամբ:

— Էդ հողը հինգ տարի ես իմ ձեռքով եմ փեյնել,— ասաց Ռաշիդը,— Հասան բեկի սրտի ծերը շատ պիտի մղկտա...

— Մղկտում ա՛ մղկտա... դու հանդը գնա, տես ո՞նց են մերոնք վարում: Էս տարի սաղ մերոնք վարում են: Հրե՛ս, գնում են:

Դեպի այս կողմը շուռ տվին մի խումբ գյուղացիներ, որ լծկաններով ու գութանով գնում էին հանդը: Յուսուֆն էր, Մուխտարը, Ալեքսերը, որ թողել էր չոբանությունը, և մի խումբ ուրիշ չքավորներ, որ ժողովներում գոռգոռալուց հետո հիմի լռել էին և հոգածու լուրջ շտապողությամբ գնում էին հանդը:

— Բարի օր, Ռաշիդ, հը՞, ի՞նչ ես կանգնել. էշդ կորցրե՞լ ես...

Ռաշիդի արճիճի շրթունքները բացվեցին, և նրանց միջից փայլեցին նրա ճերմակ ատամները:

— Այ տղա, ասում են էն յալը, որ Հասան բեկից առել ես տվել Թադուն, բեկը շատ ա կատաղել:

Ռաշիդը դարձյալ ժպտաց:

Խումբը գնաց: Ռաշիդը ետ նայեց դեպի դուռը:

— Տոպրակը, տուր, անա՛:

Ռաշիդի մայրը դուրս բերեց մի սևացած տոպրակ, որ նոր էր կարկատել, պոկեց թելը և տվեց նրան:

— Քի՛չ բեր, մնացածը ես ու Ջավահիրը կբերենք: Էնքան որ էսօր հաց թխեմ:

— Լավ:

Ռաշիդը տոպրակը նետեց ուսերին, գնաց դեպի ձորը, Ալու ջրաղացը՝ այլուրը բերելու:

Առավոտը ջինջ, թափանցիկ աղբրաջրի պես խաղաղ կանգնել էր գյուղի, հանդերի ու սարերի վրա: Ճամփի վրա հանդարտ ճովողում էին ճնճողուկները: Գյուղը հանգիստ ծխում էր, և հանդերից հասնող կովերի բառաչն ու հոտաղների խուլ աղմուկը քաղցր հալվում էին այդ խաղաղության մեջ:

Գարնանամուտը տոնվում էր բնության մեջ, բնական ծեսով:

Ռաշիդը մեղմ սուլելով, ինչպես նրա սովորությունն էր, գլուխը կախ, քարերին նայելով իջավ ձորը և սկսեց մոտենալ ջրաղացին:

Հանկարծ վեր նայելով ջրաղացի հետև, ձորի շարունակության մեջ նկատեց Ալուն, որ քարի հետև կանգնած ծիծաղելով իրեն ձեռքով էր անում:

Ռաշիդը գնաց նրա մոտ:

Ալին նստած էր գետակի ափին և լվացած կարմիր թաշկինակը փռել էր քարին, կարծես սպասում էր, որ չորանա:

— Ի՞նչ ես անում էստեղ,— հարցրեց Ռաշիդը:

— Աղլուխս լվացել՝ դրել եմ չորանա: Նստի՛,— ասաց Ալին,— ցորենը հլա չի աղացված: Հմի կպրծնեն:

Ռաշիդը մնաց կանգնած:

Ալին պառկեց գետնին:

— Լսի՛ր, Ռաշիդ, ասում են՝ թեկնածուների ցուցակը պտի դնեն գեղի կոմունիստների առաջ: Պարզ ասա, մեզ համար ի՞նչ վկայություն պիտի տաս:

— Դե կդնեն՝ կխոսանք էդ մասին:

— Դե, քեզ տեսնեմ, մեզ չխայտառակես... Հա՛, մեկ էլ մի բան, ամա մարդու չասես,— Ալին վեր կացավ, չորս կողմ նայեց և պատրաստվեց ասելու ինչ-որ գաղտնիք: Հանկարծ նրա աչքերը չարաժպիտ նայեցին Ռաշիդին, բերանը ծոմովեց: Նա գայլի պես թռավ Ռաշիդի վրա, իսկեց ձեռքերը և սկսեց քաշել դեպի գետակի ափը: Ռաշիդը ընդոստ շարժումով իրեն ետ քաշեց, բայց Ալու պողպատի ձեռքերը կպել էին նրա ձեռքերին:

Սկսեցին քաշքշվել, թափ տալ իրար: Ոչ մի ձայն, բացի նրանց հևոցը և խիճերի գոռոցը:

Իսկույն քարերի հետևից բուսան Բյարամը, Հյուսեինը, Ալի-Նաբին, Ասադը, որոնցից վերջինը առաջ գցեց իրեն և խանչալը պլոկած, բերանը ծոմովեց հարձակվեց Ռաշիդի վրա: Սկսեց ցատկոտելով պտույտ գալ նրա չորս կողմը, հետո նշան դրեց փորին և շունչը փութալի պես դուրս փչելով՝ ընդոստ հարվածեց: Ռաշիդը սուր ծղրտաց, բայց իսկույն ձայնը խզելով կծկվեց փորի վրա: Հետևյալ հարվածների ժամանակ նա ավելի թույլ ցնցումներ էր անում: Նա վնգաց, ատամները կրճտեց ու սկսեց նոր թափով մաքառել Ալու ձեռքից պոկվելու համար: Ալին քացով տվեց նրա փորին, բոթեց թափով ու խռպոտ ձայնով ասաց.

— Դե՛, յալլա՛, ճղե՛ք...

Խումբը վայրկենապես ցրվեց, ընկավ քարերի արանքն ու սողոսկեց դեպի գյուղ:

Հեռվից դռներ բացվեցին արագ-արագ, ինչ-որ կանայք փողոցը կտրեցին, փախսան իրենց տները: Տներից դուրս պրծան անհանգիստ գլուխներ:

— Ա՛յ տղա, հարա՛յ տվեք, ա՛յ տղա, հարա՛յ...

Գոռաց մի գյուղացի և տոպրակը նետելով իր կնոջ երեսին՝ վազեց դեպի գեղամեջ: Շները հաչեցին ու վեր կացան տեղերից:

Ամբոխի մեղրաճանճի թաբունը ծեփվեց տան դռանն ու կտրանը: Բահերով սկսեցին թակել դուռը:

— Դո՛ւս, շուն շան որդի, դո՛ւս:

Կտուրը պոկում էին, կարծես ուզում էին այնտեղից թափվեն ներս: Պատից քարեր էին գլորում:

— Դո՛ւս, գլխներիդ կթափենք տունը, դո՛ւս արեք...

Ամբոխը եկավ, ծով կապեց: Նրանք պապանձված, հեիհե նայում էին չքավորներին, որ կատաղի գոռոցներով պատրաստ էին ծվատել ամեն ինչ: Ինքնադատն անխուսափելի էր:

— Այ տղա, ետ քաշեք դրանց,— գոռաց գյուղխորհրդի քարտուղարը, երբ կատարածուններն ու խորհրդի անդամները հավաքվել էին: Նրանք առաջ անցան ամբոխին զսպելու: Բայց հնար չկար մտնելու հեղեղի հոծ հորձանքների մեջ:

Ձորաբերանից գնդակների պես ներքև թռան միլիցիոներները, որոնցից առաջինը գլխարկը պոկված, մազերի փունջն աչքերին թափված նետվեց ուղիղ ամբոխի մեջ: Փրփրած ձիու շունչն ու քրտնքի հոտը խփելով ամբոխին՝ ճղեց, խրվեց մեջը և գետնի քարերը սմբակների տակ ջարդելով գոռաց ու կանգ առավ Ալու տան դռանը:

— Ետ քաշվեք, ե՛տ, ե՛տ...— գոռաց շնչասպառ միլիպետը և մտրակը օդի մեջ թափ տալով՝ ցած թռավ:

Ամբոխը խմբվեց նրա չորս կողմը:

— Սրա՛նք են, Հասան բեկի տղերքը, սրա՛նք են, բռնե՛ք...

— Սպասե՛ք, յոդաշլա՛ր, սպասե՛ք... քաշվե՛ք...

Միլիցիոներներն սկսեցին ցրել ամբոխը, որ ետ քաշվելով՝ իսկույն կրկին օղակում էր նրանց:

Միլիպետը մոտեցավ դռան և հանդարտ ծեծեց:

— Բա՛ց արեք դուռը...

Դուռը կիսովին բացվեց, դուրս նայեց Ֆաթման: Միլիպետը ներս նայեց: Դռան հետևից առաջ եկավ Ալին: Նա սփրթնած նայեց միլիպետին և լռեց: Միլիպետը շուտ եկավ դեպի միլիցիոներները.

— Ժողովուրդը հեռացրեք:

— Քաշվեք, յոդա՛շլար, հե՛ռու կաղներք...

Ներս մտան երկու միլիցիոներ և ձերբակալեցին Ալուն: Սա լարված հանդարտությամբ, բայց խուլ հարցրեց.

— Ի՞նչ ա ըլել, ինչի՞՞ եք բռնում:

Մի միլիցիոներ մնաց այնտեղ, Ալու մոտ, իսկ միլիպետը մյուսների հետ ձի նստեց, քշեց դեպի գյուղը: Ամբոխը հետևեց նրան:

Շները հաչեցին Հասան բեկի դռանը, բայց վախենալով ամբոխից՝ փախան կտուրը:

Դուռը բացվեց, և գաճի պես սպիտակ դուրս եկավ Հասան բեկը: Նրա հետևից դուրս նայեց և Հյուսեինը:

— Ի՞նչ խաթա յա, ո՞վ ա արել,— կակազեց Հասան բեկը,— ախր աչքիս դուս գալն ուզում էի, Ռաշիդի սպանվելը ոչ...

— Քավթառ շո՛ւն,— գոռաց Յուսուֆը,— արուն կթափե՞ս...

— Սո՛ւս կացեք, յոլդա՛շլար, մի՛ խոսեք,— սաստեց միլպետը:

Ամբոխը մոմռաց և սկսեց կիսաձայն հայիոյել, անիծել:

Հասան բեկի տանը վայնասուն ընկավ:

Նույն կարգով ձերբակալվեցին Ղասումը, Մուսան: Քյարամը կորել էր Ալի-Նաբու հետ...

Ռաշիդը ուշքը կորցրեց: Մեռնում էր: Ամբոխը նորից լցվեց ձորը:

Բլրի ծայրից երևաց նրա կորաքամակ մայրը, որ սայթաքելով վազում էր ձորը: Նա հասավ Ռաշիդի ընկած տեղը, հեռվից նայեց, ցնցվեց և հանկարծ ոչ-մարդկային վայրի ձայնով կռնչաց, եկավ ընկավ Ռաշիդի փորի կողքին, գետնի վրա: Արյունը թրջեց նրա ճակատը, նա դողահար վեր նստեց, ծնկաչոք նայեց որդուն, ծորտաց ու սկսեց հառաչել, գոռ անել, որ լացը գա: Արցունք չկար: Հետո հանկարծ փլվեց:

Ու սկսեց պառավ ձայնով մի բայաթի, մի ողբ, ոռնոց:

Սկսեց անիծել: Ռաշիդի բախտը՝ օրուց-մանկուց սև: Անիծեց այն օրը, որ ծնեց Ռաշիդին, որ ցավերով բալուլեց ու ցավերով մեծացրեց նրան: Հետո սկսեց գովել նրա հասակը, նրա անունը, որ Ռաշիդ է, ասաց, որ իր Ռաշիդը ջիվան կյանքը սևացրեց, որ քյասիբի օրը լուսանա:

Ու պառավի խոպոտ ձայնը մայր-գայլի վայրի շնչով կաղկանչում էր, կտրատում նրա սիրտը, ուզում էր այնտեղի արյունը դուրս պոռթկացնել:

Նրա խորշումած, սև բերանը դուրս էր ժայթքում մի գանգատ, որ այդ այլանդակված, չարչարած մարմնի մեջ կուտակված էր հին օրերից, անգամ դարերից՝ բեկության ու բռնության դեմ:

Ու այն «քյասիբները», որոնց լուսացած օրը երգում էր նա իր որդու դիակի վրա՝ այդ Յուսուֆը, Մուխտարը, Դուրսունը և Յուսուֆները, Մուխտարները, Դուրսունները, անուններ՝ միանուն, միասիրտ՝ շրջապատել էին Ռաշիդին ու նրա մորը և մտիկ էին տալիս հերոսին, որ աչքերը չռած նայում էր իր մահվան:

Կեսօր էր, որ քննիչը ավարտելով արձանագրությունները՝ վեր կացավ տեղից.

«Վերջացավ. պահել կալանքի տակ»:

Գյուղխորհրդի շենքը պաշարող ամբոխն սկսեց ցրվելը: Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան, Ալին և Հյուսեինը կալանավորվեցին:

— Օձաճուտը կորավ՝ Քյարամը,— գոռաց Մուխտարը,— օձաճուտը գտեք, կմեծանա, կգա՛...

— Էլ էդ օձը իր պորտով չի կարա անցնի էս սարերը,— ձայն տվեց Յուսուֆը.— Ռաշիդը դրա համար չմեռավ, որ օձաճուտերը գան:— Ու բահը թափահարեց օղի մեջ:— Թող գան ու տեսնեն ն...

Չքավորները մոմռացին և սկսեցին խմբվել դիակից հեռու, կալի մեջ...

Ժողովն սկսվեց...

(Էջ 309)

Գրված է 1929 թ.:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆՈԻ, 1929, № 5—6, այնուհետև ԵԺ, հ. I, 1931, ԵԺ 1936, ԵԺ 1950, ԵԺ 1955:

ԳԱԹ ԴՖ № 447 պահվում են ինքնագիր 16 պատառիկ էջ և առաջին հրատարակությանմեկ օրինակը հեղինակի կատարած մեկ փոքրիկ ուղղումով, որն արտահայտվել է հետագա հրատարակություններում:

Արտատպվում է ԵԺ, հ. I, 1955-ից:

1 ՓՕԿ — Փոխադարձ օգնության կոմիտե: